

VEILEDER

Uthavnene på Sørlandet

TRADISJON OG VERN

UTHAVNENE PÅ SØRLANDET

VEILEDER

VEDLIKEHOLD OG UTBEDRING AV BEVARINGSVERDIGE BYGNINGER OG ANLEGG
I KYSTSONEN I AUST-AGDER OG VEST-AGDER

2015

VEST-AGDER
FYLKESKOMMUNE

AUST-AGDER
FYLKESKOMMUNE

Tekst: Siv.ark.MNAL Ivar Ole Iversen

Design og layout: Gnizt Strategisk Design

Forsidefoto: Åvik, Lindesnes

Fotografier uten kildeangivelse er tatt av forfatteren

Trykk: Inprint (2015)

FORORD

HVORFOR AKKURAT UTHAVNER, OG HVORFOR EN VEILEDER?

Uthavnene er kan hende Sørlandets viktigste og mest verneverdige kulturmiljøer. Med sine tettbygde trehusmiljøer, med hus mer eller mindre vegg i vegg og så å si på bryggekannten, sitt spesielle kulturlandskap og sine minner etter flere hundre år med havnevirksomhet, losing og handel representerer de miljøer som i denne spesielle tapningen bare finnes her. I så måte kan de sammenlignes med stavkirkene eller den håndfullen andre kulturminner som i dag representerer Norge på Unescos liste over verdensarv. Så vel Aust-Agder fylkeskommune som Vest-Agder fylkeskommune har derfor vedtatt å arbeide for at de sørlandske uthavnene får verdensarvstatus. Uthavnene er like mye internasjonale som de er norske. Kanskje var det derfor de i mange år ble noe stemoderlig behandlet, som kulturminner betraktet. Det var ikke innlysende hvordan disse stedene ute i havet, disse havnene som oftere ble besøkt av fremmede skip enn av folk inne fra fastlandet, kunne innpasses i den nasjonale fortellingen om Norge. I dag er vi selvsagt stolte og kry av den åpenheten mot det nye og ukjente som historisk sett har kjennetegnet landsdelen vår, og som uthavnene er det viktigste uttrykket for.

Før de fikk fast bosetning av den typen som vi kjenner fra senere tid, var uthavnene på sørlandskysten faste stoppesteder for handelsfartøyer fra Tyskland, Holland, Frankrike og andre nasjoner. Enkelte av havnene var beryktede tilholdssteder for sjørøvere, eller faste samlingsplasser for middelalderens krigsflåter. Ikke rart at nye skikker, nye tanker og nye idéer kom til uthavnene før de kom til fastlands-Norge. I 1790-årene skriver amtmann Holm i Kristiansand at «jo nærmere man kommer Søkanten, jo mere viger god Tænkemaade fra Almuesmanden, som bliver en Blanding af fremmede Nationers, hollandsk i Særdeleshed [...]». Hundre år senere heter det om sjøfolkene på Nedeneskysten at de har «etslags altfor kosmopolitisk Præg» som gjorde det vanskelig for dem å samles om «en national Tanke».

Uthavnene har endret funksjon og rolle flere ganger gjennom historien. Likevel er det seilskutetiden som har satt de mest synlige sporene i landskapet. I mange av uthavnene dominerer fremdeles bygningsmiljøet fra to og tre århundre tilbake, og dette er med på å gi dem særpreg og verdi. De fleste av uthavnene er i våre dager i stor utstrekning sommersteder, med de muligheter og utfordringer det byr på for disse helt spesielle kulturmiljøene. Utfordringene er mange – gjengroing av kulturlandskapet, forvitring og forfall når det gjelder fortøyningsfester og andre «små» kulturminner og til en viss grad forringelse av den gamle bebyggelsen.

Det er først og fremst bygningene som er tema for denne veilederen. Det meste av uthavnsbebyggelsen har fått et formelt vern gjennom regulering til bevaringsformål; Ny-Hellesund er endatil foreslått fredet etter kulturminneloven. Hensikten med denne veilederen er ikke å gjenta disse formelle rammene, men å konkretisere og utdype dette vernet gjennom å formidle kunnskap om arkitektur og byggeskikk i uthavnene og praktiske råd om vedlikehold og utbedring.

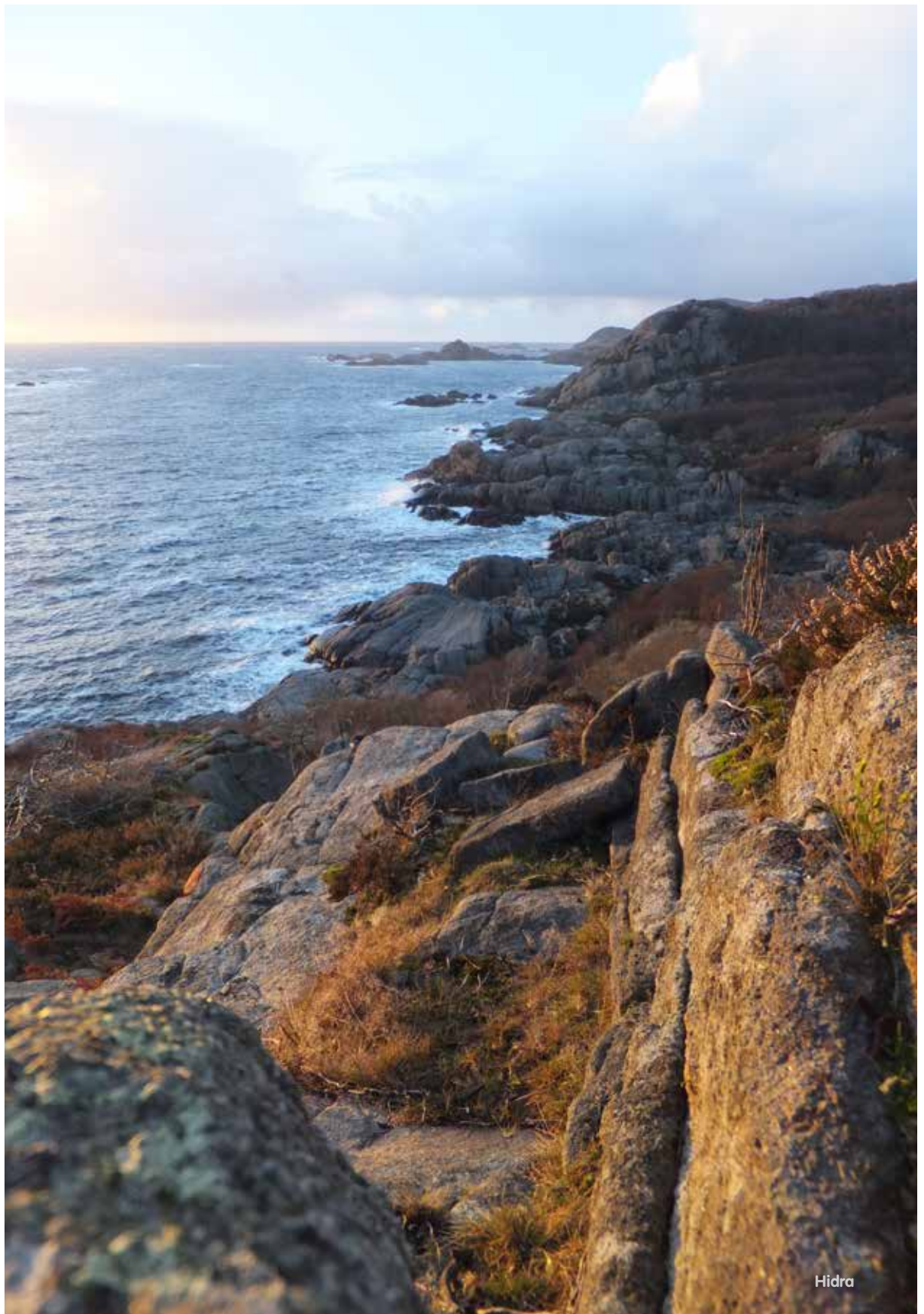
Veilederen er ført i pennen av distriktskonservator Ivar Ole Iversen ved Byggeskikkssenteret i Flekkefjord. Kapittel 1 – de historiske uthavnene på Sørlandet – er skrevet av Bjarne Tresnes Sørensen ved Fylkeskonservatoren i Vest-Agder.

Frans-Arne Stylegar

Fylkeskonservator i Vest-Agder 2004-2015

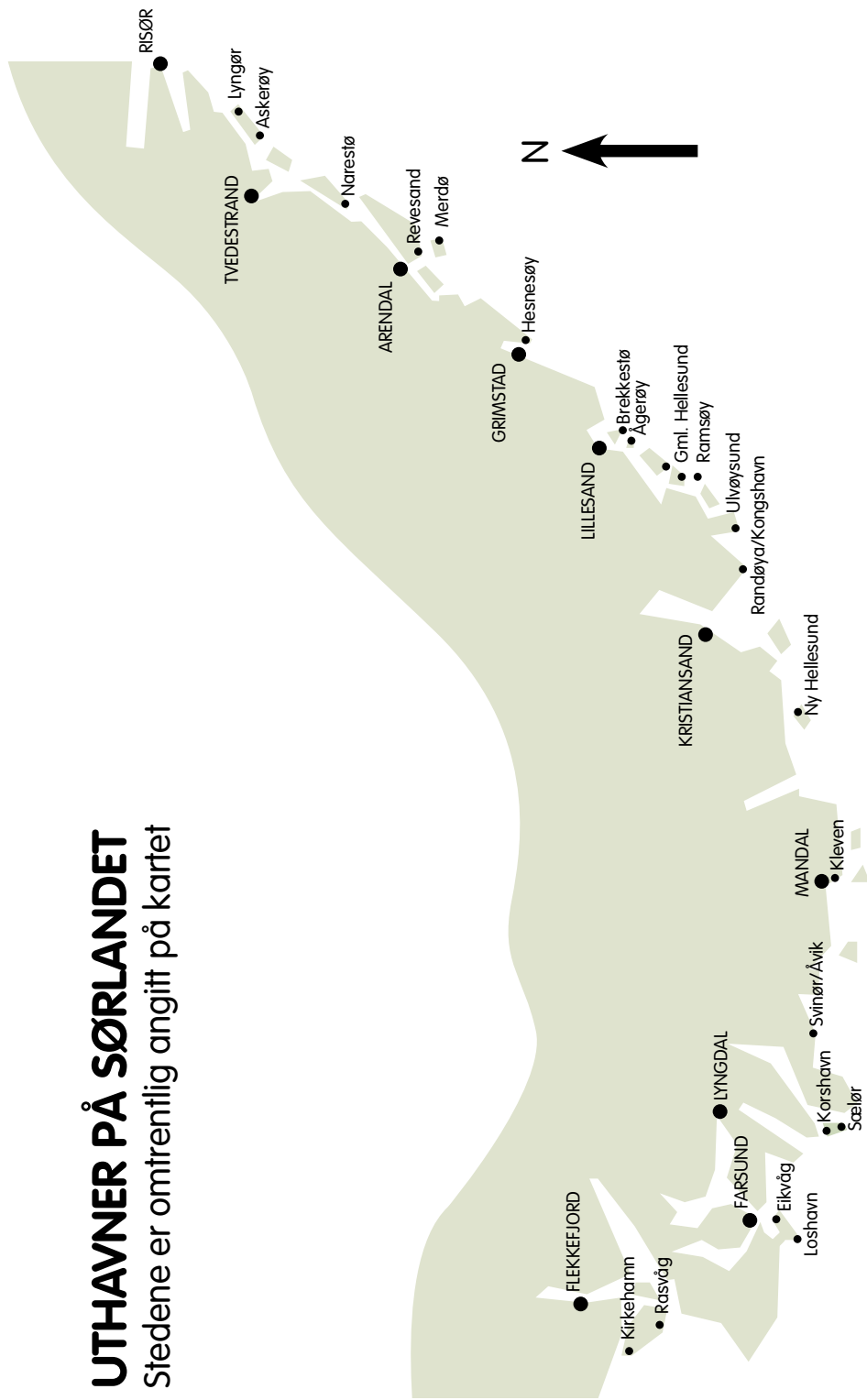
INNHold

Uthavner på Sørlandet – kart.....	6
Bakgrunn og formål	7
Innledning.....	7
1. De historiske uthavnene på Sørlandet	
Fire viktige uthavner på Sørlandet.....	11
2. Landskapsbildet – hus og landskap.....	14
3. Bebyggelsesmønster og –struktur.....	16
4. Hus gjennom tidene	
1700-tallshus/tidlig 1800-tallshus	20
Empire (1820-1870).....	22
Sveitserstil (1870-1930).....	24
Jugend (1900-1940).....	26
Nyklassisisme (1920-1950)	28
Funksjonalisme (1930-1960)	30
Typehus (1960-1990).....	32
Postmodernisme (1980-).....	34
Nyfunksjonalisme (2000-).....	36
Nye hustyper – bolig/fritidsbolig i sjøhusstil	38
5. Planløsning	40
6. Utbedring av hus	
Prinsipper for utbedring.....	46
Regler for utbedring.....	48
Yttervegg.....	49
Vindu.....	51
Dør.....	56
Tak og takteking	58
Piper.....	63
Trapper.....	65
Gjerder.....	67
7. Farger på hus	72
8. Tilbygg/påbygg.....	76
9. Uteareal over bakkeplan: balkong, altan og veranda.....	80
10. Uthus	82
11. Strandbebyggelse: sjøhus (sjøbu), naust og båthus.....	86
12. Brygger.....	92
13. Planer, bestemmelser, råd og veiledning	96

UTHAVNER PÅ SØRLANDET

Stedene er omtrentlig angitt på kartet

BAKGRUNN OG FORMÅL

I Kulturarv 2020 – strategi for kulturminnefeltet, vedtatt av fylkestinget i Vest-Agder 30. april 2014, er under kapittelet "Uthavnene" formidling, herunder utarbeiding av byggeskikkveileder, angitt som et prioritert område. Foreliggende publikasjon er en oppfølging av Kulturarv 2020.

Veilederen omfatter bebyggelsen i uthavner og langs kysten i begge Agderfylkene. Innholdet omfatter en oversikt over ulike hustyper gjennom tidene og hva som kjennetegner disse. Videre gis det råd om utbedring av

bebyggelsen. Veilederen omfatter både boliger, sjøhus, uthus og brygger.

Målet med veilederen er å øke bevisstheten om verdien av eldre bebyggelse og anlegg, formidle kunnskap om vern og vedlikehold samt gi retningslinjer for utbedring av bebyggelsen.

Veilederen henvender seg i første rekke til huseiere. Også håndverkere som arbeider med rehabilitering av eldre hus, vil ha nytte av veilederen.

INNLEDNING

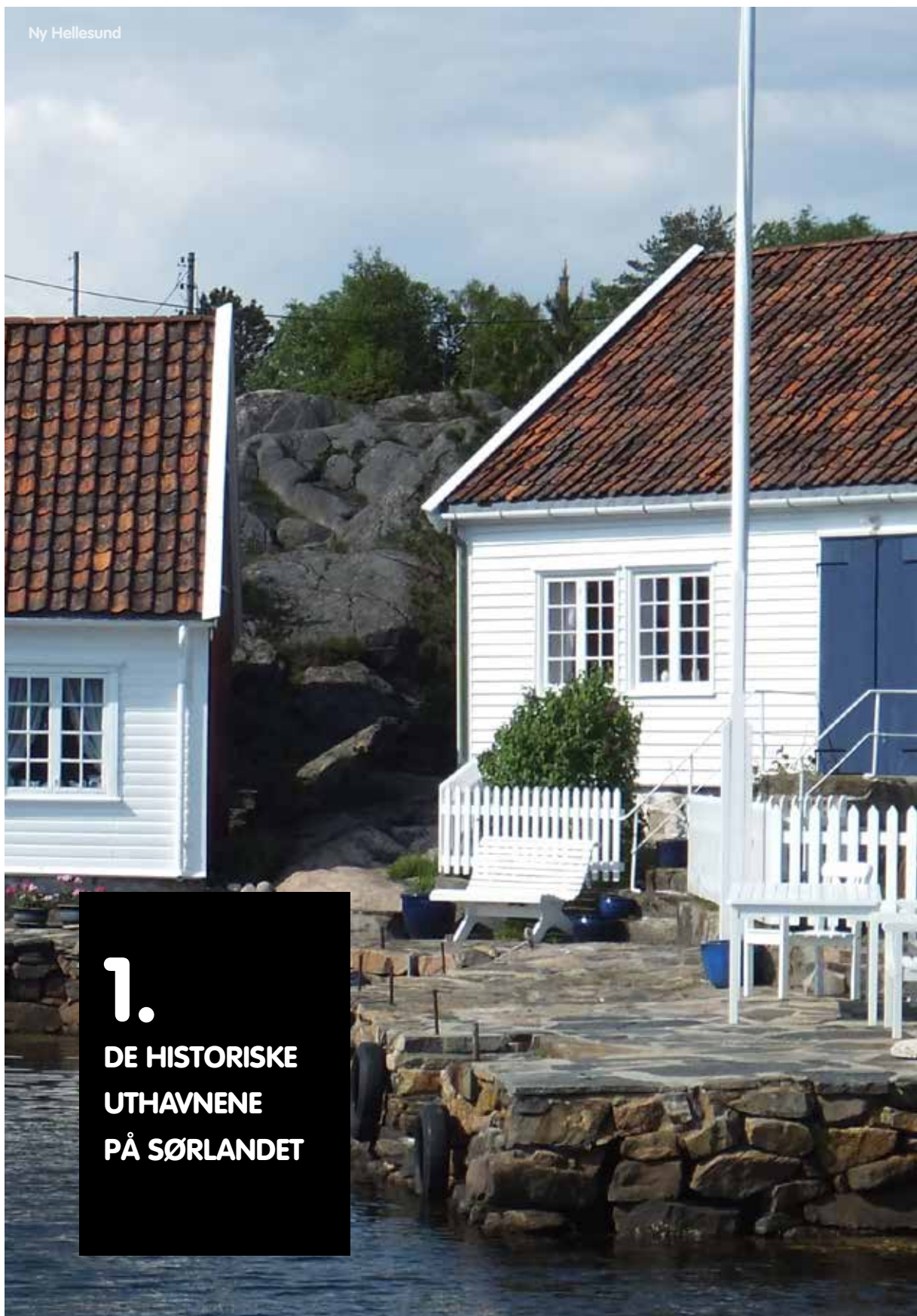
Store deler av bebyggelsen på Sørlandet er knyttet til sjøen. Fram til århundreskiftet 1800/1900 var sjø og vassdrag viktige kommunikasjonsårer. Rundt knutepunkter i kommunikasjonssystemet vokste det fram konsentrasjon av næringsvirksomhet og boliger. Handel, sjøfart, losing, skipsbygging og fiske var næringer som befinnet kort avstand til sjøen. Bebyggelsen ble anlagt på steder med gode havneforhold, bebyggbart terreng og gunstig lokalklima.

Betingelsene for lokalisering og utforming av disse stedene har over tid endret seg.

Likevel har mange av stedene overlevd og er fortsatt bebodd. Hovedmønsteret er imidlertid at en stadig større del av kystbebyggelsen er gått over fra å være helårsboliger til å bli fritidsboliger. Økte krav til komfort og standard medfører at den gamle bebyggelsen i mange tilfelle oppgraderes i form av tilleggsisolering og utskifting av bygningsdeler som vinduer og dører. Uthus og sjøhus som ikke lenger er i bruk rives eller gis endret bruk og utforming. Det er viktig at slike tiltak ikke svekker det lokale særpreget og gjør det vanskeligere å lese stedets utvikling og historie.

1.

DE HISTORISKE UTHAVNENE PÅ SØRLANDET

Agders uthavner med sin gamle bebyggelse er unike i nasjonal og internasjonal sammenheng. Som naturlige havner ytterst i kystleden mot Skagerrak har de vært benyttet i uminnelige tider, og flere av dem er kjent fra sagalitteraturen. Fra 1500-tallet og fremover ble mange av dem avmerket på hollandske sjøkart. Her finnes navn vi i dag gjenkjenner som uthavner: Merdoe (Merdø) ved Arendal, Wolfsondt (Ulvøysund) i Høvåg, Heyligen sondt (Ny-Hellesund) i Søgne og Schar sondt (Skjernøysund) ved Mandal, er bare noen eksempler.

De historiske kildene beretter om spredt bosetning og bebyggelse i uthavnene tilbake til tidlig på 1600-tallet, og mot

slutten av århundret begynte de kongelig privilegerte gjestgiveriene å dukke opp. Kraftig vekst i den europeiske varehandelen på 1700-tallet førte til økt skipstrafikk gjennom Skagerrak. "Nordsjøporten" som denne passasjen gjerne kalles, var alt i middelalderen Nord-Europas viktigste handelsrute. Det var handelsskipenes behov for sikre natt- og nødhavner som gav grunnlag for bosetning i uthavnene. Skipene kunne bli liggende i dager og uker i påvente av vind fra den retningen som kunne føre dem videre mot bestemmelsesstedet. Under langvarig landligge var det behov for forsyninger av skipsproviant og ferskvann. Enkelte skip kunne trenge reparasjoner på skrog og rigg, eller ha behov for kjølhaling. Det var reparasjonsverft i flere havner,

Kirkehamn i første halvdel av 1900-tallet (Foto: ukjent)

blant annet i Rasvåg ved Flekkefjord, på Merdø ved Arendal og i Kleven ved Mandal. I Eikvåg ved Farsund ble det også bygget skip.

De besøkende sjøfolkene fant adspredelse på uthavnenes gjestgiverier og kroer. Her hørtes tungemål fra ulike nasjoner, og interaksjonen mellom beboerne i uthavnene og utenlandske sjøfolk var stor. Fra slutten av 1700-tallet ble det etablert tollstasjoner i flere av uthavnene. Dette var samtidig et tiltak for å få bukt med smuglingen som var svært utbredt.

I takt med økningen i skipstrafikken ut over på 1700-tallet steg folketallet i uthavnene. Folketallsveksten ble ytterligere påskyndet ved etableringen av Det norske losvesen. I 1721 ble det innsatt hele 262 loser i uthavnene på strekningen fra Risør til Flekkefjord, og antallet var økende. Rundt 1850 var det flere uthavner som hadde mer enn 20 loser. Folketallet var på dette tidspunktet enkelte steder kommet opp i flere hundre, og uthavnene lå som små byer ytterst mot havet. Basert på ulike maritime næringer var hele samfunn vokst frem.

Losene utgjorde den største yrkesgruppen, en næring som i noen grad lot seg kombinere med fiske, særlig hummerfiske, som kunne være svært innbringende. Sjøfolkene var tallrike. Mange seilte på skip som var hjemmehørende i havna. Skipene var ofte eid av uthavnsbeboerne selv og organisert som partsrederi. Skipsfarten bidro til velstand og la grunnlag for annen næringsvirksomhet som landhandlerier og skipshandel. Ulike håndverksfag var også godt representert. I mange kommuner var

uthavnene de første stedene til å få fast skole, poståpneri og telegrafstasjon.

Som levedyktige samfunn hadde imidlertid uthavnene sin tilmålte tid. Eksistensen var for ensidig basert på betjening av besøkende seilskip. Mot slutten av 1800-tallet erobret dampskipene herredømmet på verdenshavene, og de lot seg ikke stoppe av for mye eller for lite vind. Samtidig ble kysten utbygd med fyr og lykter som gjorde at både damp- og seilskip kunne seile om natten. Skipsbesøkene til uthavnene falt dramatisk i årene rundt 1880. Næringsgrunnlaget ble på kort tid sterkt redusert, og uthavnene ble sakte men sikkert fraflyttet. Resultatet er en rekke autentiske og godt bevarte bygnings- og kulturmiljøer.

Det meste av bebyggelsen i uthavnene er oppført på 1700- og 1800-tallet, men det finnes innslag også av bygninger fra 1600-tallet. Bebyggelsen anses i dag som svært verneverdig, og alle uthavnene på Agder er gjennom kommunale planer regulert til bevaring. Uthavna Ny-Hellesund er nå under fredning som kulturmiljø. Begge Agderfylkene gir i sin strategi for kulturminnefeltet frem mot 2020 prioritet til arbeidet for at uthavnene på Sørlandet får status som verdensarv (UNESCO).

FIRE VIKTIGE UTHAVNER PÅ SØRLANDET

Uthavna Lyngør, Tvedestrand kommune

Fotografiet nederst på siden er fra 1904. Med bare ett seilskip på den en gang så travle havna er det tydelig at Lyngørs tid som uthavn er over. Lyngør er den største uthavna på Sørlandet. Bebyggelsen langs sundene som utgjør havna mellom i alt fire øyer, er svært tett. Lenge hadde Lyngør en folketallsutvikling omtrent tilsvarende som for de øvrige uthavnene. I 1801 bodde det bare 116 personer her. Mot slutten av århundret var folketallet steget til nærmere 600. Grunnen til veksten må ses i sammenheng med den ekspansive skipsfarten som ble drevet fra Lyngør fra 1850-årene og fremover. Skipsfarten brakte velstand til uthavna, noe som gjenspeiles i flere store rederboliger og skipperhus. Samtidig finnes det mange små matroshus, som vitner om at Lyngør var et klassesamfunn i seilskutetida. I dag er de fleste husene blitt fritidsboliger og tallet på fastboende er sunket til rundt 60 personer.

Uthavna Merdø, Arendal kommune

Merdø er den av uthavnene på Agder som først fikk fast bosetning av noe omfang. Ut fra historiske kilder er folketallet beregnet til å ha vært rundt 30 personer tidlig på 1600-tallet, og rundt midten av århundredet mer enn det dobbelte. Det høyeste folketallet som er registrert på Merdø var i 1875. Da det bodde 165 mennesker her fordelt på ca 30 våningshus. Etter dette gikk folketallet gradvis tilbake.

I 1607 fikk kroverten på Merdø fornyet sin skjenkebevilling av kong Christian IV, noe som tyder på at det det var kro- og gjestgivervirksomhet her også før den tid. Som uthavn til ladestedet Arendal var det tolloppsyn på Merdø alt på 1630-tallet. Under en storbrann i 1871 brant åtte våningshus på Merdø ned til grunnen. Fotografiet øverst på side 12 viser den midtre bebyggelsen på Merdø fra Vestre Valen (mot øst) ca 1910. Hus og uthus til høyre ble bygd i 1830 av los Peder

1: Lyngør (Foto: Magnus Løvfold - AAKS)

1: Merdø (Foto: ukjent - AAKS). 2: Ny Hellesund. (Foto: Anders Beer Wilse - NBR)

Rasmussen. Husene bak dette er alle bygd opp igjen etter brannen i 1871, unntatt huset helt bakerst til høyre. Det gamle huset med to piper midt i bildet klarte seg også unna brannen. Bygningstiljøet på Merdø er svært godt vedlikeholdt, men det er i dag ingen fastboende på øya.

Uthavna Ny-Hellesund, Søgne kommune

Skattemanntallet forteller om fast bosetning i uthavna Ny-Hellesund fra begynnelsen av 1600-tallet. Det er registrert flere skipsvrak i sjøen. De to eldste er handelsfartøy datert til 1400-tallet. De vitner om at havna ble benyttet alt i middelalderen. Folketallet i Ny-Hellesund nådde et høydepunkt i 1865 med 225 innbyggere fordelt på vel 40 våningshus. De fleste bygningene står den dag i dag. Fotografiet nederst på side 12 er fra 1912. Den hvite bygningen til høyre i bildet, Langfeldts hus, er årringsdatert til 1734. Bygningen til venstre ble oppført i 1765. Begge bygningene er vedtaksfredet etter kulturminneloven. Hele kulturmiljøet i strandsonen er nå under fredning som kulturmiljø. Seilskuta på fotografiet er ukjent, men var nok av en de aller siste som søkte inn her. Mer enn 60 fortøyningsfester i det indre havneområdet,

de eldste fra 1700-tallet, vitner om at Ny-Hellesund var en travel uthavn i seilskutetida.

Uthavna Loshavn, Farsund kommune

Kulturmiljøet i uthavna Loshavn er et av de best bevarte på Agderkysten. Fotografiet under er fra ca 1920. Her har det vært fast bosetning siden begynnelsen av 1700-tallet. Nabohavnene Loshavn og Eikvåg var Farsunds to uthavner i seilskutetida. Innbyggerne i Loshavn livnærte seg ved losing, fiske, sjøfart og handelsvirksomhet. Loshavn/Eikvåg ble eget losoldermannskap ved opprettelsen av Det norske losvesenet i 1721. Loshavns strategiske posisjon i kystlandskapet gjorde at den var en godt egnet havn for kaperflåten under Napoleonskrigen 1807-1814. Flere innbyggere i havna var mannskap på kaperskutene, noen med rederparter. Enkelte tjente gode penger på denne helt lovlige, lisensierte sjørøvervirksomheten. En av dem var Tønnes Tønnesen (1773-1823). Han var kaperfører og medeier i flere kaperskuter. For pengene han tjente bygde han et stort to-etasjes hus. Huset som nå er fredet, ses på fotografiet litt til høyre for midten.

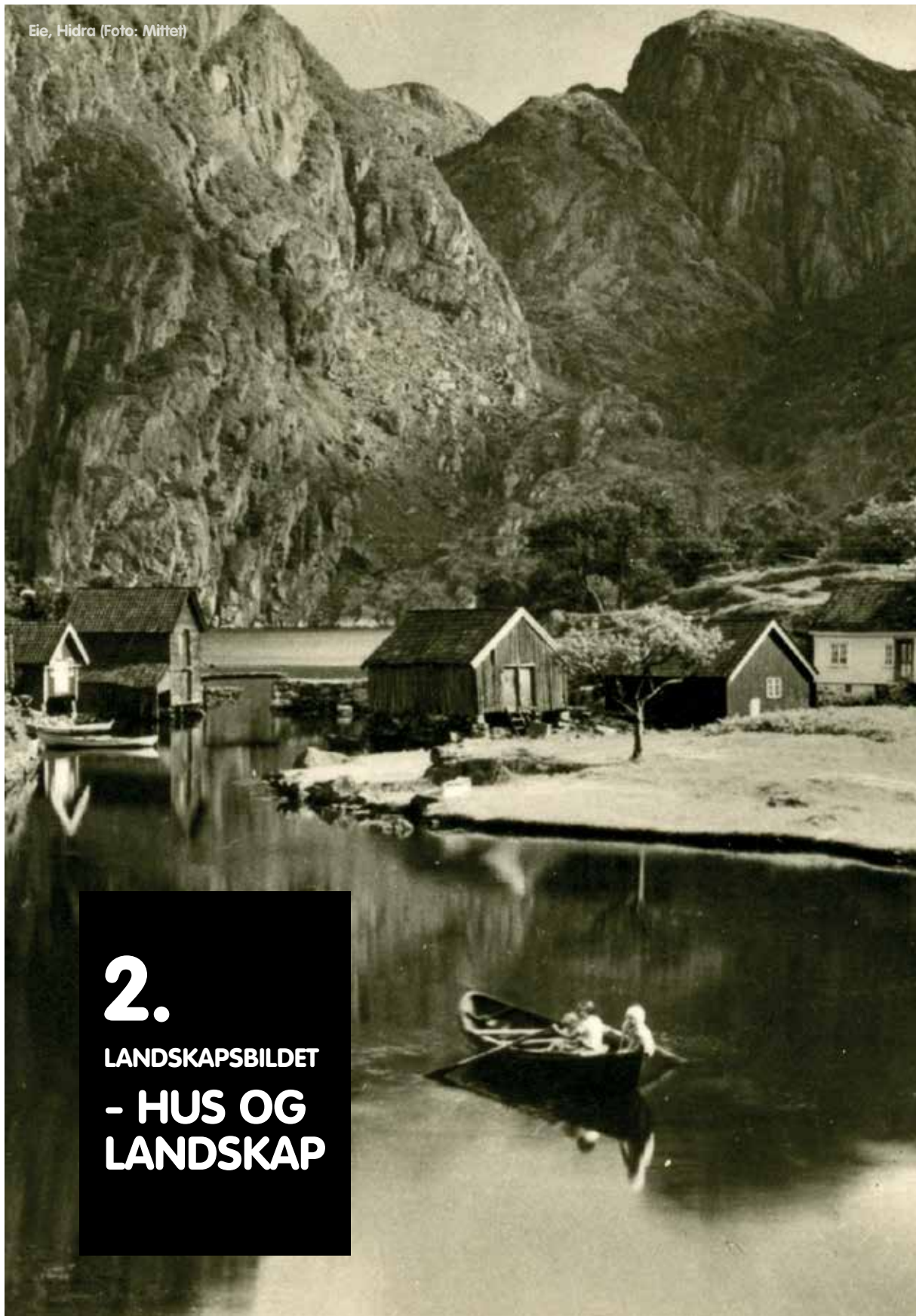

Loshavn (Foto: Ragnvald Petterson - VAM)

Eie, Hidra (Foto: Mittet)

2.

LANDSKAPSBILDET
- HUS OG
LANDSKAP

Tradisjonelt landskapsbilde (Ny Hellesund)

Bebyggelsens plassering i landskapet gjenspeiler næringsvirksomheten i kyststrøkene. Lett tilgang til sjøen var viktig, og det var konkurranse om egnede tomter i strandsonen. Husene ligger tett, i grupper eller på rekke, avhengig av terrengforholdene.

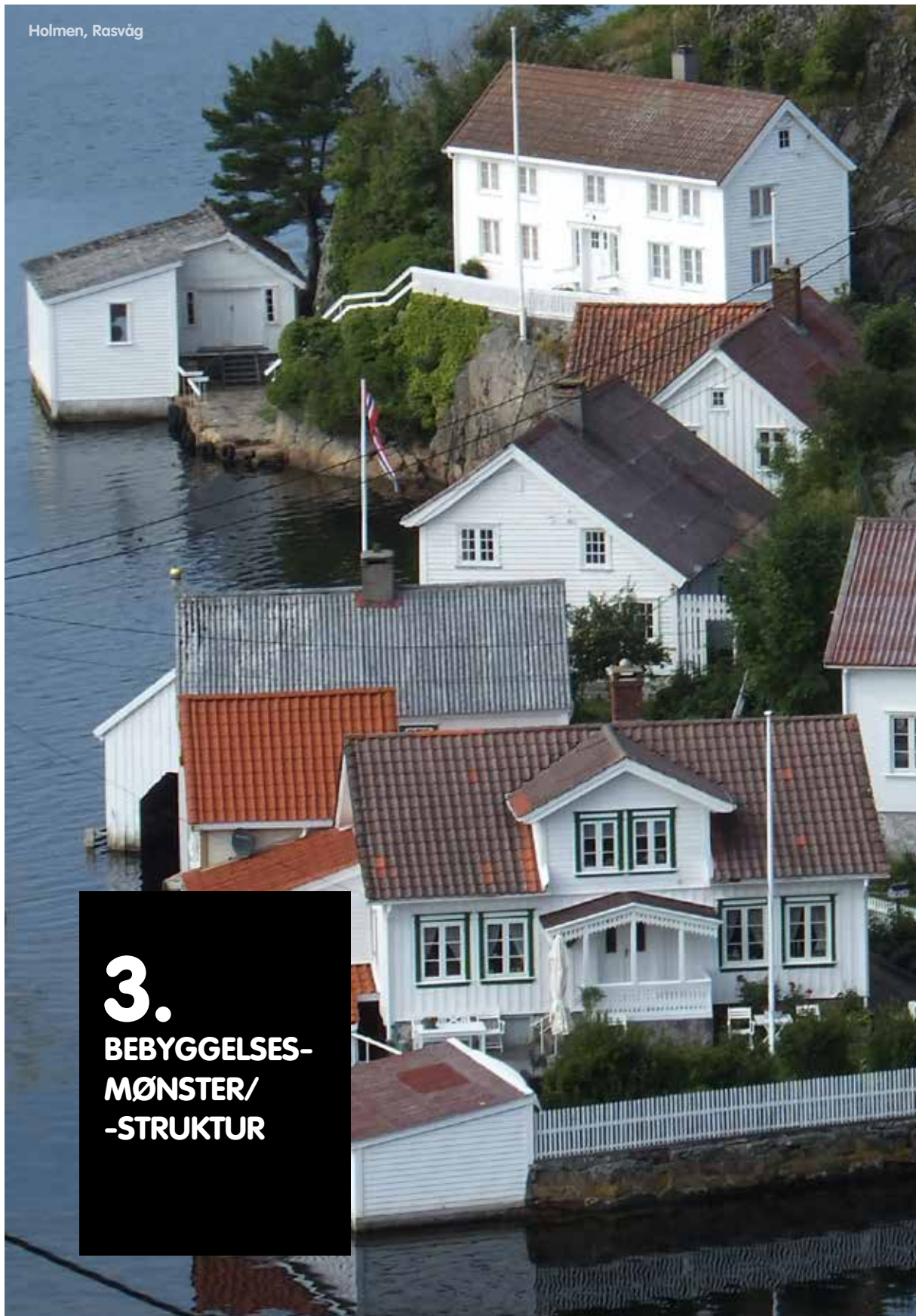
For mange var jordbruk og husdyrhold nødvendige inntektskilder i tillegg til fiske og annen virksomhet. Nærhet til landbruksjorda var følgelig viktig, og vi finner bebyggelse også et godt stykke fra sjøen.

Husene ble plassert i ly for vær og vind, gjerne sydvendt og inntil en ås eller forhøyning i terrenget som en beskyttende vegg bak bebyggelsen. Ved bygging

i strandkanten var lune vikar mest ettertraktet.

Bebyggelsen ble fortrinnsvis plassert på flate partier i terrenget. Jo mindre terrengbearbeiding som var påkrevd, jo bedre. Hus ble ofte laget uten kjeller eller med kjeller bare under en del av huset. Ved bygging i skrånende terreng ble bebyggelsen vanligvis lagt med langsiden parallelt med terrenget for å minimalisere terrenginngrepene.

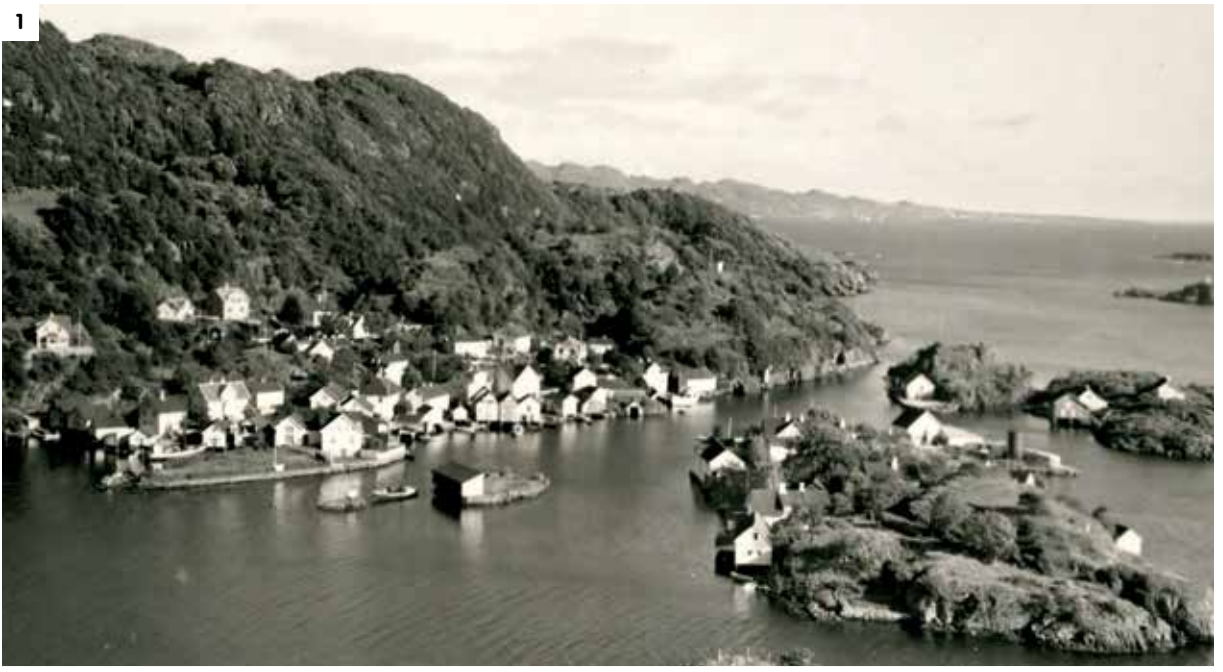
Sosiale forhold kunne også ha betydning for lokalisering av bebyggelsen: naboskap, nærhet til butikk, skole, forsamlingshus og andre møteplasser.

3.

BEBYGGELSESMØNSTER/ -STRUKTUR

1

2

1: Rasvåg på 1950-tallet. Bygningene ligger tett med sjøhus ytterst og boligbebyggelsen like innenfor (Foto: Horjen)

2: Tradisjonell organisering av bebyggelsen. Sjøhus i strandlinjen og bolighus og bryggerhus bak. Låven ligger til høyre og er ikke synlig på bildet (Kirkehamn)

Tradisjonelt har kystbebyggelsen vært konsentrert. Husene ligger i klynger eller i rekker med liten avstand fra ett hus til det neste. Husene ligger også tett inntil veier, gater og smug. Plasseringen er ikke resultatet av en overordnet plan, men har vært bestemt av tradisjon og eiendomsgrenser. Bebyggelsen er preget av variasjon og mangfold m.h.t. størrelse, møneretning og detaljering. Forskjellene er likevel ikke større enn at bebyggelsen oppfattes som helhetlig.

Boligbebyggelsen har tradisjonelt ligget et stykke inn på land, inntil gate eller vei, selv om tomte grenser til sjøen. Sonen nærmest sjøen er i de fleste tilfeller bebygd med sjøhus. Boligeiendommene med hovedhus, uthus, hager og gårdsplass utgjør en helhet som det er viktig å opprettholde. Murer og terrasser avgrenset av stakittgjerder er karakteristiske innslag i bygningsmiljøet.

4. HUS GJENNOM TIDENE

Marstad på Hidra. Bolighus fra de siste hundre år

Storparten av bebyggelsen i kystområdene i Agder-fylkene bærer stilmessig preg av å være oppført på 1800-tallet og på begynnelsen av 1900-tallet. Det fins eksempler på enkeltbygninger med 1600- og 1700-tallspreg, men disse er i mindretall. Bygninger med nyere eksteriør kan imidlertid ha hel eller delvis eldre tømmerkjerne. Ved utbedring og ombygging i tidligere tider valgte man gjerne å endre bygningen i den stilretning som da var moderne. Vi finner derfor ofte stilelementer fra ulike tidsepoker i en og samme bygning. Nøyaktig

aldersbestemmelse av bebyggelsen uten en nærmere bygningsarkeologisk undersøkelse kan dermed være vanskelig. Det tok tid før en ny stil slo gjennom for fullt. Vi kan følgelig finne stiltypiske hus som er oppført lenge etter at den aktuelle stilen var gått av moten i mer sentrale strøk av landet.

Nedenfor er gitt en oversikt over hus med ulikt stilpreg og en nærmere beskrivelse av hva som kjennetegner bebyggelsen. Eksempelene er i hovedsak hentet fra vestre del av Vest-Agder.

1700-TALLS/TIDLIG 1800-TALLS HUS

1: Ny Hellesund (1655) 2: Narestø (1720) (Foto: AAF) 3: Kirkehamn (1853)

Bygninger fra før 1800 har ofte vært gjennom ombygginger og endringer og kan bære preg av ulike stilimpulser: barokk, rokokko, louis seize, empire og

sveitserstil. Vi finner svært få eksempler på hus fra før 1800 som ikke senere er blitt endret.

KJENNETEGN:

- Vanligvis rektangulær grunnplan
- Ofte smal bygningskropp med skjevrøstet tak (taket er trukket lenger ned på husets bakside)
- Som regel saltak, vanligvis uten ark, men i noen tilfeller med opplett ("låvekvist")
- Lite eller manglende takutstikk i gavlvegger
- Symmetrisk eller tilnærmet symmetrisk hovedfasade
- Taktekking av enkeltkrum, rød, uglasert teglstein. På større bygninger også svart, glasert teglstein
- Vanligvis liggende, profilert ytterpanel (staffpanel), men også stående, kraftig og profilert ytterpanel
- Torams, smårutede vinduer med tre eller fire ruter i høyden. Store hus kan ha fem ruter i høyden
- Tofløyet hoveddør med enkelt utformede fyllinger uten vindu i dørbladet. Ofte dekorert belistning. Vindu over dør eller vindusfelt på hver side

EMPIRE (1820-1870)

1: Havsvik, Hidra (1854) 2: Kirkehamn (ca. 1700, endret 1875) 3: Kirkehamn (ukjent alder)

Empiren på Sørlandet oppstår i en tid med livlig handelsvirksomhet og skipsfart. Kontakten med utlandet setter sitt klare preg på bebyggelsen langs kysten i første halvdel av 1800-tallet. Forbildet er samtidens steinarkitektur i Europa som

igjen er bygd på impulser fra antikkens arkitektur. I Norge fortolkes stilimpulsene i tre. Empiren understreker gjennom form og detaljering bygningens horisontale karakter i motsetning til 1700-tallets bygninger der det vertikale preget er tydeligst.

KJENNETEGN:

- Rektangulær grunnplan
- Som regel symmetrisk hovedfasade
- Saltak eller valmet saltak (halvalm). Ark forekommer
- Taktekking av enkeltkrum, rød, uglasert teglstein.
Store hus kan ha svart, glasert takstein
- Liggende, profilert ytterpanel. På gavlvegger mot naboeiendom og bakgård brukes ofte stående tømmermannspanel eller ukantet (flaskeskårne) bord
- Krysspostvinduer med én sprosse i nedre ramme.
På mindre hus er torams vinduer med tre ruter i hver ramme mest vanlig
- Markerte inngangsportaler
- Tofløyet hoveddør med enkle fyllinger.
Ofte med vindu i dørbladet

SVEITSERSTIL (1870-1930)

1: Våge, Hidra (1894) 2: Lyngør (ca. 1885) (Foto: VAF - fyl.kons) 3: Eie, Hidra (1910)

Sveitserstilen er inspirert av tradisjonell trehusbebyggelse i Tyskland, Østerrike og Sveits. Stilen ble meget populær og spredte seg over hele landet i andre halvpart av 1800-tallet. Stilen holdt seg enkelte steder et godt stykke inn på 1900-tallet, også etter at jugendstilen og nyklassisismen slo gjennom. Nye trebearbeidingsmaskiner muliggjorde rask produksjon av profilerte lister, knekter og andre dekorelementer. Konstruktive og

dekorative detaljer understrekes ved bruk av kontrasterende farger. Vi finner mange eksempler på eldre hus som i løpet av siste del av 1800-tallet er ombygd og tilført elementer i sveitserstil. Det er heller ikke uvanlig i vår tid at både eldre og nyere hus som utbedres, utstyres med elementer fra sveitserstilperioden. Dette gjelder særlig vindus- og dørramninger.

KJENNETEGN:

- Rektangulær grunnplan
- Større hus har ofte verandatilbygg som kan være delvis innglasset
- Som regel symmetrisk hovedfasade
- Saltak med stort takutstikk
- Taktekking av skifer eller enkelt krum, rød, uglasert teglstein
- Ytterpanel av liggende, profilert panel (pløyd staffpanel). Noen ganger liggende og stående panel i kombinasjon
- Rikt dekorerte bygningsdeler – profilert listverk og løvsagarbeider
- Store vinduer – krysspost- eller T-postvinduer. På mindre hus også torams vinduer med tre ruter i hver ramme. Veranda har ofte flerfarget vindusfelt
- Tofløyet hoveddør med profilerte fyllinger, som regel med vindu i dørbildet

JUGEND (1900-1940)

1: Sælør (1935) 2: Kirkehamn (1934) 3: Rasvåg (alder ukjent - ombygd 1928)

Jugendstilen eller art nouveau var et forsøk på å skape en ny stil, løsrevet fra tidligere tiders stilarter. Norsk jugend er inspirert av samtidig, europeisk murarkitektur, men er enklere i form og dekor.

Vi finner ofte hus med en blanding av elementer fra både jugend- og sveitserstilen, av og til også i kombinasjon med den etterfølgende nyklassismen.

KJENNETEGN:

- Bygninger som regel i halvannen etasje. Klar hovedform, men ofte med utbygg og arker
- Ofte asymmetrisk hovedfasade
- Valmet saltak (halvvalm). Mansardtak forekommer
- Takteking med skifer eller teglstein, noen ganger glasert og med egen, tidstypisk profil
- Ytterpanel av liggende, profilert panel (pløyd staffpanel). Deler av veggen kan ha stående panel
- To og trerams krysspostvinduer med ruteinndeling i øvre del
- Ën- eller tofløyet hoveddør med fyllinger, ofte med smårutet vindu i dørbladet

NYKLASSISISME (1920-1950)

1: Kirkehamn (1940) 2: Kirkehamn (1948) 3: Kirkehamn (1928)

Mellom jugend og funksjonalismen har vi en kort periode med nyklassisisme og nybarokk. Forbildet er eldre, norsk trearkitektur. Bebyggelsen kan ha både klassisistiske og barokke trekk samt

inneholde elementer fra jugendstilen. Langs kysten finner vi få, gjennomført klassisistiske hus, men det er mange eksempler på etterkrigsfunksjonalistiske hus med klassisistiske trekk.

KJENNETEGN:

- Bygninger i halvannen etasje. Klar hovedform, gjerne med midtstilt ark. Hus oppført sent i perioden har som regel bred ark
- Symmetrisk hovedfasade
- Som regel saltak
- Som regel takteking av skifer.
Noen hus har svart, glasert teglstein med tidstypisk profil
- Stående tømmermannspanel med staff eller liggende, pløyd staffpanel
- To- eller trerams vinduer. Ark har som regel halvmåneformet eller trekantformet vindu
- Ofte markerte dørportaler
- Ën- eller tofløyet gatedør med store glassfelt i begge dørblad

FUNKSJONALISME (1930-1960)

1: Kirkehamn (1934 – senere endret) 2: Kirkehamn (1950) 3: Eie, Hidra (1959)

Funksjonalismen brøt med tidligere bygningsstiler. Bygningens form bestemmes av funksjonen. Planløsningen gjenspeiles i fasaden. Nye materialer og konstruksjoner tas i bruk, og all dekor forsvinner. Langs kysten finner vi få, om noen, rendyrket funksjonalistiske bolighus. Få bygninger ble tegnet av arkitekter med

unntak av et og annet sommerhus. Lokale byggmestre stod for boligbyggingen og arbeidet med utgangspunkt i egen erfaring og praksis. I en viss utstrekning fanget de opp nye stilimpulser, men innarbeidet disse i et tradisjonelt formspråk. Vi kan følgelig se ulike stiltrekk side om side i samme bygning.

KJENNETEGN:

- Som regel enkel hovedform, ofte kvadratisk eller tilnærmet kvadratisk grunnplan
- Slakt, helvalmet tak. Også saltak
- Taktekking av skifer, på senere hus også asbestsementstein (Eternit)
- Liggende, skråskåret ytterpanel (weatherboard) uten hjørnebord. Også liggende tømmermannspanel med hjørnebord
- To- eller trerams vinduer uten sprosser
- Enkelt listverk rundt vinduer og dører
- Enkel gatedør med sentralt plassert glassfelt. Gjerne ulike material- og fargesammensetninger

TYPEHUS (1960-1990)

1

2

2

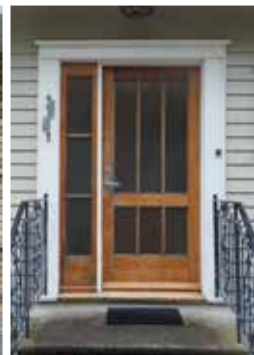
1: Helle, Hidra (1973) 2: Marstad, Hidra (1964) 3: Østhus, Hidra (1982)

Typehusene eller kataloghusene kommer for alvor tidlig på 1960-tallet. Mens hus tidligere stort sett var bygd på stedet av lokale byggmestre, blir planlegging og produksjon av bolighus i større grad et industriprodukt. Prefabrikasjon av hele

eller deler av hus blir vanlig, og samme hus typer spres over store deler av landet. Geografiske forskjeller i byggeskikk viskes etter hvert mer eller mindre ut. Dette er en utvikling som tok til like etter krigen, men som skjøt fart med typehusindustrien.

KJENNETEGN:

- Langstrakt bygningskropp i én etasje eller én etasje med underetasje
- Standardisert planløsning: Inngang i underetasje, stue i ene enden av husets hovedetasje, kjøkken i midten og soverom i andre enden av huset
- Slakt saltak eller valmtak
- Taktekking av asbestsementstein (Eternit), papp (shingel) eller betongstein
- Stående eller liggende tømmermannspanel
- Vinduer uten sprosser, ofte tre store, sidestilte vinduer i stuen
- Brunbeisede eller malte yttervegger

POSTMODERNISME (1980-)

1: Korshavn (alder ukjent) 2: Underøy, Lindesnes (etter 2000) 3: Valås, Hidra (2012)

Postmodernismen henter inspirasjon fra tidligere tiders bygningsstiler, først og fremst sveitserstilen og nyklassisismen, men også 1700- og tidlig 1800-tallshus. Nye sveitserstilhus er ofte mindre enn de originale forbildene, men er utstyrt med mange av stilens karakteristiske

dekorelementer: spir, gavlkryss og profilerte vindus- og dørlister. Postmodernistisk bebyggelse varierer i utforming sammenliknet med forbildene, fra nitid kopiering av form, materialer og detaljer i én stilart til en friere blanding av ulike stilelementer.

KJENNETEGN:

- Bebyggelsen kan i det ytre likne på forbildene, men detaljene er ofte avslørende
- Nye hus mangler eldre bebyggelses skjevheter og uregelmessigheter
- Taktekking av ulike typer teglstein og betongstein
- Ofte "pseudo"-løsninger av dører og vinduer. "Fyllingsdører" av formpresset platemateriale. Isolerglassvinduer. Unntaksvis vinduer med sprosser i kittfals

NYFUNKSJONALISME (2000-)

1

2

3

1: Rasvåg (2011) 2: Langenes, Hidra (2012) 3: Rasvåg (2000)

Nyfunksjonalismen er inspirert av 30-talls-funksjonalismen - sammensatte bygningsformer med store glassflater, flate tak og ingen dekor. Vi finner også eksempler på hus der hovedformen

og materialbruk er tradisjonell, men hvor vindusformater, vindusplassering og detaljering er i samsvar med funksjonalismens formspråk.

KJENNETEGN:

- Sammensatt bygningskropp, gjerne med takterrasse
- flatt tak eller slakt pulttak. Også saltak
- Taktekking av papp, folie eller liknende, eventuelt betongstein som ofte er svart eller grå
- Liggende eller stående panel av ulike typer. Pusset mur, eventuelt i kombinasjon med trepanel
- Store vindusflater. Ulike vindusformater
- Knapp detaljering – ingen dekor

NYE HUSTYPER – BOLIG/FRITIDSBOLIG I SJØHUSSTIL

1: Deaholmen, Kirkehamn (2007) 2: Abelnes, Flekkefjord (2003)

En ny type bolig- og fritidsbebyggelse blir mer og mer vanlig langs sørlandskysten. Inspirasjonen er det tradisjonelle sjøhuset. Bebyggelsen ligger helt i

sjøkanten og inneholder bolig/fritidsbolig. Ofte er båt plass og brygge integrert i bebyggelsen. Bygningene består dels av ombygde, eldre sjøhus og dels av nybygg.

KJENNETEGN:

- Bygninger er i størrelse, plassering og utforming inspirert av tidligere sjøhusbebyggelse
- Bygninger er i halvannen etasje med saltak. Møneretning er vinkel rett på strandlinjen
- Gavlfasaden mot sjøen er symmetrisk om en loddrett midtakse
- Gavlveggen har store, midtstilte vinduer inspirert av tidligere tiders lasteluker
- Taket nærmest mønet er ofte forlenget ut over gavlveggen inspirert av tidligere tiders vindehus
- Yttervegger har stående eller liggende tømmermannspanel, og takteking er tegl- eller betongstein
- Bygningen ligger helt i vannkanten, som regel med en brygge ytterst
- Båtplass er integrert i bygningen, enten i form av tilbygg eller som del av første etasje

5.

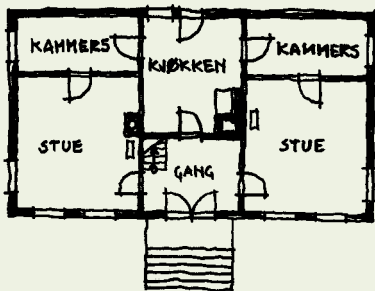
**PLAN-
LØSNING**

De fleste eldre, bevarte bolighus på Sørlandet er **midtgangshus**, også kalt hus med **mandalsk stueform**. I Vest-Agder er denne hustypen stort sett enerådende fra midten av 1700-tallet og fram til andre halvpart av 1800-tallet. Husene, som kan være i en eller to etasjer, har ofte skjævrøstet tak, det vil si at taket er trukket lenger ned på baksiden av huset. Første etasje har to stuer på hver side av en midtstilt gang. I forlengelsen av gangen ligger kjøkkenet, mens det bak hver stue ligger smale kammer. Stuene er i laftet tømmer, mens gang, kjøkken og kammer ofte er i bindingsverk. Huset har én eller to piper avhengig av antall ildsteder. Fra gangen går trapp opp til loftsetasjen med soverom i

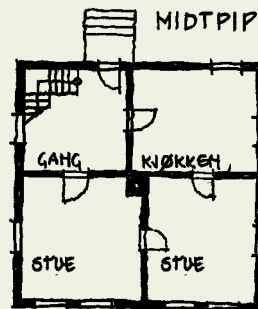
hver gavl. Midtgangshuset har symmetrisk hovedfasade med inngangsdøren plassert midt på hovedfasaden.

Med sveitserstilen kommer **midtpipehuset** eller **firevinduershuset**. Denne typen hus har i første etasje to stuer, kjøkken og gang med trapp til andre etasje. Huset har én pipe som er plassert midt i huset, derav navnet midtpipehus. De to stuene har to vinduer hver i hovedfasaden. De fire vinduene i hovedfasaden er opprinnelsen til betegnelsen firevinduershuset. Hustypen er mest vanlig i mindre sveitserstilhus. Sveitserstilen innleder for øvrig en periode med mer varierte planløsninger i bolighus.

MIDTGANGSHUS

MIDTPIPEHUS

1: Midtgangshus (Vaulevik, Hidra, 1720) 2: Midtpipehus (Kirkehamn, 1910)

I større sveitserstilhus og hus fra ungdomsperioden er planløsningen ofte underordnet husets arkitektoniske uttrykk. Dette gjelder i enda større grad hus fra funksjonalismen, særlig arkitekttegnede hus. Med typehusene fra 1960-tallet og utover får planløsningene igjen et mer standardisert preg. Boligbyggingen fra 1990-tallet og fram til i dag kjennetegnes ved stor variasjon i bygningstyper og planløsninger.

I tillegg til midtgangshuset og midtpipehuset har Aust-Agder to stedegne plantyper: **gavlfasadehuset** og **nedeneshuset**, som begge er varianter av svalgangshuset.

Nedeneshuset har rektangulær grunnplan med sval i hele husets lengde. Svalen har hovedinngangsdør og trapp til andre etasje. Huset har stue i ene enden og kjøkken ved siden av. I andre enden av huset ligger bryggerhuset. Mellom kjøkkenet og bryggerhuset er en gang eller "breisval". Husets andre etasje rommer storstueloft (sal), kammersloft og bryggersloft.

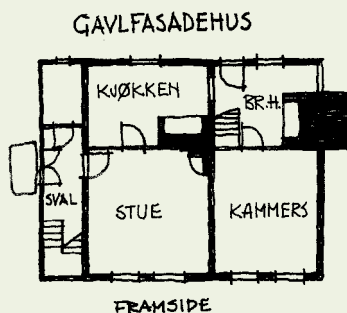
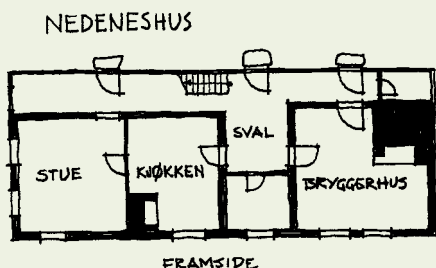
Gavlfasadehuset har den ene gavlen som hovedfasade. Denne vender nesten alltid mot sjøen. Gavlen er bredere enn husets langside. På den ene siden har huset sval. Svalen inneholder, som i

nedeneshuset, hovedinngangsdør og trapp til andre etasje. Stue og kammers ligger til hovedfasaden, mens kjøkken og bryggerhus ligger på baksiden.

Felles for nedeneshuset og gavlfasadehuset er at svalen er i bindingsverk, mens huset for øvrig er oppført i laftet tømmer. Begge husstyper har skjevvrøstet tak.

Planløsningen utgjør husets romlige struktur og er en viktig del av bygningens særpreg. Eksteriør og interiør henger sammen og utgjør en helhet. Å verne en bygning innebærer også å ta vare på rominndelingen. Viktig for bygningens karakter er rommenes plassering, størrelse og form. Rominndelingen er rammeverket som sammen med detaljer i interiøret som dører, brystninger, paneler, listverk, tapeter m.m. gir bygningen dens indre identitet.

Utgangspunktet ved rehabilitering av en bygning må være å beholde planløsningen mest mulig intakt. Endringer bør ikke være større enn at den opprinnelige rominndelingen kan avleses i den nye planen. Fjerning av hele vegger bør unngås. Nye åpninger i eksisterende vegger bør begrenses i størrelse, og plasseringen må nøye vurderes.

1

2

Bilde 1: Gavlfasadehus – Narestø (ca. 1750) (Foto: AAF)

Bilde 2: Nedeneshus – Merdø gård (før 1750) (Foto: VAF)

6. UTBEDRING AV HUS

1: Bevart form, men utbredt bruk av nye materialer (Loshavn)

2: Endret form og bruk av nye materialer (Kirkehamn)

Mange hus ved kysten er endret gjennom tidene. Vind og regn innebærer store påkjenninger for bebyggelsen, og utskifting av tak, panel, vinduer og dører er vanlig. Noen hus er endret i størrelse og form. Forståelse for husets opprinnelige stil og særpreg har variert, og mange hus er sterkt ombygget. Mange opprinnelige bygningsdeler og materialer er fjernet

og har forsvunnet. På den ene siden har vi eksempler på radikal ombygging, der lite av husets opprinnelige karakter er beholdt. På den annen side har vi eksempler på utbedring der husets stilpreg i hovedform og detaljer er bevart, men der det meste av de opprinnelige materialer er skiftet ut med nye kopier.

PRINSIPPER FOR UTBEDRING

Utbedring av eldre hus kan følge tre prinsipper¹:

1. Rekonstruksjonsprinsippet

Ved utbedring etter rekonstruksjonsprinsippet er siktemålet å gi bygningen sitt opprinnelige eller tidligere utseende tilbake. Dette er den vanligste måten å utbedre hus på. De fleste huseiere oppfatter tidligere endringer i gamle hus som uheldige. Særlig gjelder dette utskiftinger foretatt på 50- og 60-tallet av vinduer med nye som i type, format og plassering avviker fra de opprinnelige.

Tilbakeføring bør skje i samsvar med eldre beskrivelser, tegninger eller fotografier. Mangler dette materialet, kan en tilbakeføring basert på løsninger som fins i andre bygninger fra samme periode være aktuelt. Uansett bør endringer av eldre bygninger kun finne sted etter nøye vurderinger av bygningens verneverdi og skje i samarbeid med fagkyndige.

2. Det historiske ekvivalensprinsippet

Ved utbedring etter det historiske ekvivalensprinsippet beholdes bygningen slik den fremstår i dag, med de endringer som gjennom tidene er foretatt med bygningen. Når utskifting av bygningsdeler er aktuelt, settes det inn kopier av de aktuelle bygningsdelene, selv om disse er av nyere dato enn selve huset og stilmessig i strid med huset for øvrig.

Hus som over tid er ombygd, forteller historie. Bygninger avspeiler ulike idealer med hensyn til stil og hva som på det aktuelle tidspunkt ble ansett for å være formålstjenlige løsninger ved utbedring og ombygging. Noen ganger gir senere endringer bygningen økt kvalitet gjennom godt planlagte inngrep. Ofte er imidlertid resultatet radikale og stilmessig "gale" endringer sett med ettertidens blikk.

1: Rekonstruksjonsprinsippet. Tilbakeføring av tidligere fasade (Vestregt. 8, Flekkefjord)

2: Det historiske ekvivalensprinsippet. Nyere 50-tallsvinduer i tidlig 1800-tallsbygning erstattes med kopier av vinduene (Bakke lensmannsgård, Sira)

3: Tilslutningsprinsippet. Prosjektert mellombygg mellom Dr. Kraftsgt. 17 (Flekkefjord museum) og Dr. Kraftsgt. 19 (Byggeskikkenteret). Arkitekt: Stiv kuling AS, Farsund

¹ Arne Lie Christensen: Kunsten å bevare. Pax Forlag AS, Oslo 2011

3. Tilslutningsprinsippet

Dette prinsippet innebærer at nye elementer som tilføres en bygning, skal være utført i samtidens formspråk. Resultatet blir en kombinasjon av eldre og ny arkitektur i samme bygning. Utbedring etter tilslutningsprinsippet gjør at bygningens utvikling over tid er lesbar. Løsninger etter tilslutningsprinsippet vil ofte være kontroversielle. Det er svært viktig at slike prosjekter er gjennomarbeidet og har høy arkitektonisk kvalitet.

VALG AV PRINSIPP FOR UTBEDRING

Ved utbedring kan en kombinasjon av de ulike utbedringsprinsippene være aktuelt. Dette innebærer at enkelte, senere endringer og tilføyelser beholdes samtidig som andre deler av bygningen tilbakeføres til tidligere utseende. I samme bygning kan også nye elementer tilføres, utført i samtidens arkitektoniske uttrykk. Viktige momenter ved valg av utbedringsprinsipp er:

- **Når tidligere endringer er utført**

Det er mindre problematisk å reversere endringer som er foretatt i nyere tid enn endringer gjort for lenge siden. Det vil eksempelvis normalt ikke være aktuelt å tilbakeføre til opprinnelig tilstand et 1700-tallshus som senere er ombygd til et sveitserstilhus.

- **Omfanget av tidligere endringer**

Er hele huset ombygd (størrelse, form og planløsning), er tilbakeføring til opprinnelig utseende mindre aktuelt i og med at så mye av det opprinnelige er forsvunnet. Omfatter tidligere endringer bare fasaden, f.eks. endret form og størrelse på vinduer, er tilbakeføring mindre problematisk.

- **Bygningens signalverdi**

Har bygningen etter ombygging fått et karakteristisk utseende knyttet til eksempelvis funksjon eller omkringliggende bygningsmiljø, vil det kunne være riktig å beholde endringene.

- **Bygningens tekniske tilstand**

Tidligere endringer kan være foretatt for å forhindre forfall som følge av en opprinnelig, uheldig konstruksjon eller materialvalg. I slike tilfeller kan det være riktig å beholde endringen.

- **Estetiske vurderinger**

Tidligere endringer som ødelegger eksempelvis fasadens symmetri, husets proporsjoner m.m. kan tale for tilbakeføring til tidligere utseende.

I utgangspunktet bør utbedring av bevaringsverdige bygninger skje med samme type materialer som opprinnelig ble brukt. Dette bør i det minste gjelde for alle synlige bygningsdeler og konstruksjoner. Sett fra et antikvarisk synspunkt er det også ønskelig å bruke samme type redskaper og arbeidsmetoder som opprinnelig. Et viktig prinsipp er at det er huset selv som skal sette premissene for hvordan utbedring skal foretas. Veilederens anbefalinger er generelle. Konkrete løsninger må velges ut fra det aktuelle utbedringsobjektet. Har huset f.eks. opprinnelig hatt "gale" detaljer for den aktuelle stilepoken, vil det være riktig å beholde disse, selv om disse avviker fra det som ellers er vanlig for hus fra samme epoke.

REGLER FOR UTBEDRING

Hovedregel 1

Det beste vern er jevnt vedlikehold

Et gammelt hus trenger jevnlig tilsyn. Særlig viktig er det å forhindre lekkasjer. Å reparere skader tidlig hindrer videre forfall og større, kostbare utbedringer.

Hovedregel 2

Skift minst mulig av originale bygningsdeler

Utskifting av synlige bygningsdeler bør begrenses til deler som ikke lenger er brukbare på grunn av råte, sopp, insektsangrep o.l. Det er viktig å beholde mest mulig av de

opprinnelige bygningsdelene for ikke å svekke bygningens autenticitet – opprinnelighet. Ved å fjerne f.eks. listverk, forsvinner også viktig dokumentasjonsmateriale. Gamle bygningsdeler har som regel svært høy materialkvalitet.

Hovedregel 3

Anvend nøyaktige kopier av originale bygningsdeler ved utskifting

Nye bygningsdeler bør være nøyaktige kopier av de opprinnelige. Detaljene er viktige! Fjernes eller endres disse, svekker man bygningens særpreg.

Osmundstø. Kirkehamn. Eksempel på et godt vedlikeholdt hus med i hovedsak opprinnelige bygningsdeler

YTTERVEGG

Ved utbedring av yttervegg bør mest mulig av det eksisterende panelet bevares. Bare bord eller deler av bord som er ødelagt av råte eller skadet på annen måte, bør skiftes ut.

Det nye panelet skal være identisk med det gamle. Eldre hus hadde alltid høvlet panel. Uhøvlet virke må unngås. Uhøvlet virke gir en ru overflate, mens høvlet gir en korrekt, glatt overflate.

Nytt panel bør ha samme materialkvalitet som det gamle, det vil som regel si trevirke med stor andel kjerneved. Kjerneved er naturlig impregnert og miljøvennlig. Flere trelastfirma leverer panel av furu kjerneved etter mål. Det er ikke tradisjon for bruk av trykkimpregnert trevirke i gamle hus.

Ved maling av yttervegg bør veggen kun skrapes for hånd før maling. Eventuelt kan et egnet kjemisk middel for fjerning av maling eller en spesialkonstruert varme-

lampe benyttes. Sliping med pussemaskin eller vinkelsliper kan lett ødelegge overflaten og må unngås. Særlig uheldig er slipemaskin med roterende pusseskive. Ved skifting av panel er det viktig å sørge for at overgang til vinduer og dør blir korrekt utført. Bruk av fugemasse bør unngås.

Isolering av yttervegg

Gamle hus har jevnt over dårligere varmeisolasjon enn nye hus. For å oppnå tilfredsstillende komfort innendørs kan etterisolering av bygningen være aktuelt. Størst effekt gir isolering av golv og tak. Varmetap kan videre effektivt reduseres ved at enkle vinduer utstyres med innvendige varevinduer. Ofte er det i tillegg ønskelig å isolere veggene. Isolering kan skje på innsiden eller utsiden av veggen. Valg av alternativ avhenger av husets utforming og tilstand. Innvendig isolering påvirker ikke husets eksteriør, men isolasjonseffekten er liten der innvendig skillevegg og etasjeskiller møter yttervegg.

1: Nytt, høvlet staffpanel (Loshavn) 2: Nytt, uhøvlet pløyd staffpanel

Innvendig isolering er problematisk i bygninger med bevaringsverdige interiører. Utvendig isolering er mer effektiv i og med at kuldebroer ved skillevegger og etasjeskillere kan unngås. Hvis ytterpanelet er i så dårlig stand at det må skiftes, kan utvendig isolering være aktuelt. Ulempen ved utvendig isolering er at veggtykkelsen

øker, med redusert takutstikk som følge samt større sprang mellom yttervegg og kjellermur. Gjennom god vindtetting kan isolasjonstykkelsen i en viss utstrekning reduseres. Ved utvendig isolering er det viktig at vinduene flyttes utover slik at avstanden mellom vindu og yttervegg blir som tidligere.

1: Stort sprang mellom veggliv og grunnmur etter utvendig etterisolering av yttervegg
2: Dyp vindusnisje etter utvendig isolering av yttervegg

RETNINGSLINJER FOR UTBEDRING AV YTTERVEGG

- Skift minst mulig av det eksisterende panelet
- Bruk samme type panel som det eksisterende
- Bruk høvlet kjerneved
- Vær nøye med overgang vegg – dør/vindu
- Er etterisolering av yttervegg påkrevd, bør valg av løsning avklares i samarbeid med fagkyndige

VINDU

Den eldste typen vindu har blyinnfattede glass. Glassene er små og består oftest av bare ett fag. Blysprossene er forsterket utvendig med avstivere av jern eller hardtre (einer). Blyglassvinduet var i bruk til et stykke inn på 1800-tallet. Vi kan fremdeles finne eksempler på denne typen vindu, gjerne i form av loftsvidu eller vindu over inngangsdør. Disse vinduene er imidlertid sjeldne klenodier og må tas godt vare på.

Er et vindu i dårlig stand som følge av manglende vedlikehold gjennom lang tid, bør en først undersøke om det kan repareres. Vinduer fra før 1940 er som regel laget av utvalgte materialer av kjerneved.

Vinduet er ofte i bedre stand enn det ved første øyekast kan se ut som. Hvis en syl møter motstand etter to til tre millimeter når den stikkes inn i treverket i rammen, er denne fortsatt fullt brukbar, selv om den ser grå og malingslitt ut. Nye vinduer har sjelden samme materialkvalitet som de gamle vinduene.

Gamle vindusglass må betraktes som verdifulle antikviteter. Som følge av den håndverksmessige fremstillingen av glasset er hver rute individuell i form og overflate. Gamle glass reflekterer lyset på en vakker og karakteristisk måte, en effekt som moderne vinduer aldri kan oppnå.

Gammelt vindu med originalt glass (kronnglass), Narestø. (Foto: AAF)

En viktig del av vinduet er listverket rundt vindusåpningen. Listverket understreker bygningens stilpreg. Endres listverket, endres også bygningens arkitektoniske uttrykk. Små detaljer har mye å si for helhetsinntrykket av bygningen. Listverket utgjør et viktig dokumentasjonsgrunnlag, blant annet for å fastslå tidligere farge på bygningen. Om vindusrammene er dårlige og må skiftes ut, er det ikke sikkert at belistningen trenger å skiftes.

Nye vinduer skal i størst mulig grad være en kopi av eksisterende vinduer. Det nye vinduet må ha samme

størrelse og form som det gamle. Antall rammer og sprosser må være likt i gammelt og nytt vindu, og størrelsesforholdet mellom glassflate og treverk må ikke endres.

Det nye vinduet skal kunne åpnes på samme måte som det gamle. Post og løsholt skal stå fast i karmen og srossene i rammen skal i utgangspunktet være gjennomgående. Det anbefales at vinduet utføres som koblet vindu med gjennomgående sprosser og glass i kittfals ytterst. Andre løsninger, som Isospross, Isokitt og Iso+ kan i enkelte tilfeller anvendes.

1: Eldre vindu med liten bunnklaring. 2: Nytt vindu med stor bunnklaring
3: Nytt vindu med redusert bunnklaring

En viktig detalj er avstanden fra underkant av vindusrammen til karmen. (Se bilder på side 52). Avstanden er liten på gamle vinduer. Nyproduserte vinduer leveres med standard stor bunnklaring for å unngå at vann blir stående i spalten mellom ramme og karm. På bestilling kan bunnklaringen reduseres slik at vinduene får mer samme utseende som de gamle vinduene.

En annen viktig detalj er vindusrammens tilslutning til karmen. Mange, gamle vinduer har fals – rammen overlapper karmen. Dette er vanlig i vestre del av Vest-Agder. Når nye vinduer skal lages som kopi av gamle, er dette en viktig detalj å ta hensyn til.

Nye vinduer bør utstyres med samme utvendige hengsler, beslag og hjørnejern som de gamle. Disse delene av vinduet er

med på å understreke vinduets stilpreg. Det har vært vanlig å male vinduets metalleder i samme farge som vinduet.

Et alternativ til nye, koblete vinduer kan i enkelte tilfeller være vinduer av typen Isospross/Iso+/Isokitt, se bilde 2 på side 54. Dette er vinduer der isolerglassruer er satt i kittfals. Vinduene har bare to glassflater, mens koblete vinduer har fire. Både renhold og vedlikehold blir følgelig enklere. Løsningen er kurant for krysspostvinduer uten sprosser, men anbefales i utgangspunktet ikke for vinduer med sprosser når bygningen ligger i et bevaringsområde. I slike områder stilles det som regel krav om gjennomgående sprosser. Vinduer av typen Isospross/Iso+/Isokitt har sprosser som er limt på begge sider av glasset uten å være gjennomgående.

1: Vindusramme med fals 2: Vindusramme uten fals

1: Nytt vindu med stilmessig korrekte beslag. Etter tradisjonen skal beslagene ikke stå umalt, men males i samme farge som vindusrammen (Åvik)

2: Eksempel på nytt vindu av typen Isospross

RETNINGSLINJER FOR UTBEDRING AV VINDUER

- Vinduer bør repareres fremfor å skiftes ut
- Må vinduet skiftes, skal vinduet være likt det eksisterende i størrelse, utforming og utseende
- Koblede vinduer med gjennomgående sprosser og glass i kittfals er anbefalt løsning
- Hvis det gamle vinduet har overfals, bør også det nye ha overfals
- Glasslister av tre og beslag av metall må unngås
- Ytre belistning skal ikke endres ved utskifting av vinduer
- Beslag og hengsler må samsvare med vinduets stilpreg

VAKRE, ORIGINALE DØRER FRA ULIKE TIDSEPOKER

Øverst fra venstre: Loshavn, Ny Hellesund, Korshavn
Midten fra venstre: Korshavn, Veisdal (Hidra), Vaulevik (Hidra)
Nederst fra venstre: Narestø, Merdø, Rasvåg

YTTERDØR

Hoved- eller gatedøren utgjør en viktig del av husets fasade. Gamle dører representerer ofte håndverk av høy kvalitet og er som regel laget av utsøkte materialer. Er døren i dårlig stand, bør det først undersøkes om døren lar seg reparere. Bedre varmeisolasjon kan oppnås med tetningslister.

Må døren skiftes, bør den nye døren lages som kopi av den gamle. Flere snekkerbedrifter lager dører på bestilling. Dørene kan lages etter moderne prinsipper når det f.eks. gjelder varmeisolering, samtidig som utseendet blir som før. Dørklinke og låsskilt bør velges med omhu. Det er i handelen ulike typer, utformet som kopier av tidligere modeller.

Gamle dører er som regel innadslående. En dør som åpner innover, ønsker den

besøkende velkommen.

Innadslående dører ligger trukket tilbake i forhold til vegglivet og bidrar til å skape liv i fasaden. En innadslående dør er noe mer beskyttet mot vær og vind enn en utadslående.

Selv om hoveddøren utgjør en viktig del av et hus, er det ikke likegyldig hvordan de øvrige dørene på eiendommen ser ut. Dørene skal avspeile bruken. Dører i uthus vil som regel en annen og enklere utforming enn dører i hovedhuset. I noen tilfeller er imidlertid utskiftede dører fra hovedhuset tatt i bruk som dører i uthus.

I værhardt klima er det lurt å montere en varedør utenpå hoveddøren. Varedøren kan tas bort i sommerhalvåret.

Eksempel på nye dører:

1: Loshavn 2: Kirkehamn 3: Ny Hellesund

Eksempel på dører til uthus og sjøhus:

1: Åvik 2: Sælør 3: Veisdal, Hidra

RETNINGSLINJER FOR UTBEDRING OG UTSKIFTING AV DØRER

- Dører bør repareres fremfor å skiftes ut
- Må døren skiftes, skal døren være lik den eksisterende i størrelse, utforming, utseende, materialbruk og slagretning
- Tofløyede dører skal alltid være symmetriske
- Dørklinken skal samsvare med dørens stilpreg
- Portaler og omramming skal ikke endres ved skifting av dører
- Døren skal avspeile bruken. En ny dør i et uthus skal utformes annerledes enn en dør i hovedhuset

Eksempel på varedører:

1: Loshavn 2: Åvik 3: Kirkehamn, Hidra

TAK OG TAKTEKKING

Taket er husets femte fasade. Valg av taktekkning er avgjørende for husets helhetspreg. Type taktekkning henger sammen med husets stilperiode. Ved utbedring bør taket i størst mulig grad beholdes som det er. Der taktekkningen i nyere tid er skiftet til en annen type eller materiale enn opprinnelig, kan det være riktig å tilbakeføre taket til tidligere utførelse.

Ofte kan eldre takstein delvis brukes på nytt. Gammel teglstein har karakter og fargespill som ny stein mangler og som det tar år å oppnå. Ved utbedring av taket kan brukbar, gammel stein for eksempel legges på husets framside og ny stein legges på baksiden.

1: Eldre, enkeltkrummet takstein (Fidje, Hidra) 2: Gjenbruk av takstein (Loshavn)
3: Teglsteinstak med ulik alder og patina (Loshavn) 4: Ulike typer teglstein på samme tak (Kirkehamn)

Ny teglstein kan virke skrikende i fargen til å begynne med. Steinen vil etter noen år bli mørkere og få den rette patina. Ny teglstein med kunstig "patina" bør ikke brukes.

Det fins produkter i handelen som etterlikner eldre typer takteking. Eksempler på dette er sementstein og metallplater (etterlikner teglstein), papp/shingel (etterlikner skifer og teglstein). Disse produktene er ofte billigere i innkjøp og enklere å legge enn den opprinnelige taktekingen. På eldre, bevaringsverdige hus bør slike løsninger ikke velges. Detaljene er avslørende og totalvirkningen uekte. Materialene eldes på annen måte enn de tradisjonelle og overflate og farge endres. Platekledning betinger som regel oppretting av taket, og dette vil lett få et "stivt" preg i forhold til resten av bygningen.

Er det behov for rask utbedring av et eldre tak, vil det i noen tilfelle være aktuelt å bruke bølgeblikkplater som en midlertidig løsning. Disse platene gir seg ikke ut for å være noe annet enn det de er. Det er videre tradisjon for permanent bruk av bølgeblikkplater på naust og sjøhus.

Hvis utbedring innebærer utskifting av selve takkonstruksjonen – åser og sperrer – er det viktig at ikke takutstikket endres i forhold til tidligere. Fram til midten av 1800-tallet var takutstikket lite eller manglet helt. De store takutstikkene kommer med sveitserstilen i andre halvpart av 1800-tallet. Takutstikket har stor betydning for bygningens helhetspreg og bør ikke endres. Se bilde 1 og 2 på side 61.

Ny takteking av gammel type - enkeltkrum, uglasert teglstein (Våge, Hidra)

- 1: Takpapp med skiferpreg (Hidra). 2: Kombinasjon av gammel teglstein og bølgeblikk på samme tak
3: Ny taktekking av galvaniserte bølgeblikkplater (Hidra). 4: Teglstein med fabrikklaget "patina" (Hidra)
5: Betongtakstein (Korshavn). 6: Gammel tekking av malte bølgeblikkplater (Eie, Hidra)
7: Metallplater med taksteinmønster (Sælør)

På eldre hus skal vindskier møtes i vertikal skjøt i gavlen (bilde 7 på side 62), ikke som vist på bilde 6 på side 62.

Takrennene er en del av taket. På hus eldre enn 50 år bør det ikke brukes takrenner av plast. Riktig materiale er sink, men også lakkert stål og aluminium kan aksepteres. Takrenner og nedløpsrør skal normalt ha rundt tverrsnitt. Takrenner og nedløpsrør har vanligvis samme farge som huset.

Vindskier skal ikke føres forbi takrennen og skjule rennen. Mot gavlveggen skal enden av rennen skal være synlig. Videre skal det være liten avstand mellom tak og

renne på husets langside. På side 62 viser bilde 8 feil løsning og bilde 9 riktig løsning.

Avslutning av et teglsteinstak mot gavlen er viktig. Et tradisjonelt tak er som regel avsluttet med vannbord (solbord) nærmest gavlen. Se bilde 1 på side 62. I stedet for vannbord har enkelte hus en rekke med snudd takstein nærmest gavlen. Se bilde 2 på side 62. Denne løsningen er mest vanlig i vestre del av Vest-Agder. Sistnevnte løsning anbefales ikke ved bruk av ny teglstein på grunn av mønsteret på baksiden av nyprodusert stein. Se bilde 3 på side 62. Avslutning med egen type gavlstein, se bilde 4 og 5 på side 62, anbefales ikke på eldre hus.

1: Takutstikk på tidlig 1800-tallshus (Kirkehamn). 2: Takutstikk på sveitserstilhus (Våge, Hidra)

1: Tradisjonell avslutning av tak mot gavl (Sælør) 2: Alternativ, tradisjonell avslutning av tak mot gavl (Hidra)
3: Avslutning av tak med moderne takstein (Sønnevik, Hidra) 4 & 5: Uriktig avslutning av tak mot gavlvegg
6: Uriktig skjøtting av vindskier i gavlvegg 7: Riktig skjøtting av vindskier i gavlvegg 8: Uriktig avslutning av vindskier mot takrenne – vindskiene skjuler rennen. Videre er det for stor avstand mellom takstein og renne
9: Riktig avslutning av vindskier mot takrenne. Rennen er synlig i gavlen og det er liten avstand mellom takstein og renne

PIPER

1: Skulptural, støpt pipe (Kirkehamn) 2: Skulptural teglsteinspipe (Veisdal, Hidra)
3: Pusset teglsteinspipe (Loshavn)

Et viktig element på taket er pipen. Piper er tradisjonelt blitt oppført i ubehandlet eller pusset teglstein. Nyere piper kan være oppført av lettbetongelementer som er pusset

eller kledd med teglstein. Ofte er pipen gitt en dekorativ utforming i samme stil som bygningen for øvrig. Piper på gamle hus bør ikke kles med heldekkende beslag.

RETNINGSLINJER FOR UTBEDRING OG UTSKIFTING AV TAK / PIPER

- Gammel teglstein av god kvalitet bør tas vare på og brukes om igjen
- Ny takstein skal være lik den gamle m.h.t. materiale, størrelse og farge. Annen type tekking kan brukes når det er dokumentert at huset tidligere har hatt slik tekking
- Taket skal normalt avsluttes mot gavl med vannbord (solbord) uten beslag
- Vindskier skal møtes i vertikal skjøt i gavlen
- Ved utskifting av takkonstruksjon skal opprinnelig takutstikk beholdes
- Takvinduer i hovedtakflaten bør begrenses i antall og størrelse
- Takrenner av metall bør brukes fremfor plast. Vindskier skal ikke føres forbi takrennen og skjule rennen. Det skal være liten avstand mellom tak og renne på husets langside
- Piper bør ikke utstyres med heldekkende beslag

TRAPPER

1: Pusset ettløpstrapp med inntrinn av skifer (Loshavn)
2: Tradisjonell toløps steintrapp (Sælør) 3: Betongtrapp (Loshavn)

Eldre hus med kjeller over bakken har utvendig trapp i tilknytning til hovedinngangspartiet. Trappen kan ha ett eller to løp, det vanligste er ett løp. Materialet har fra gammelt av vært stein, enten

naturstein fra omegnen eller hogd stein, i sjeldne tilfeller er trappen av tre. Steintrapper kan være ubehandlet eller pusset. Pussete trapper kan ha inntrinn av skifer. Nyere trapper kan være støpt i betong.

1: Tretrapp (Ny Hellesund) 2: Ettløps steintrapp med sittebenker (Veisdal, Hidra)

1: Avslutning av håndlist/gelender (Loshavn) 2: Nytt rekkverk i gammel stil (Korshavn)

En viktig del av trappen er rekkverket. Dette er tradisjonelt laget av rundjern av smijern og stolper av smijern eller støpejern. Detaljer i messing er ikke uvanlig.

Rekkverket er vanligvis svartmalt. Enkelte hus har rekkverk med sittebenker på hver side av døren.

RETNINGSLINJER VED UTBEDRING AV UTVENDIGE TRAPPER

- Ta vare på og vedlikehold trapp og rekkverk
- Må trappen utbedres eller skiftes ut, bør plassering, form, materialbruk og overflate være som tidligere
- Bruk av skifer bør begrenses til inntrinn. Sider og opptrinn bør ikke kles med skifer. Skiferen bør være hogget og ikke sagd.
- Hus fra før 1900 bør ikke utstyres med støpte betongtrapper
- Trapper fra før 1900 bør ha rekkverk av smijern/støpejern

GJERDER

I kystsonen er eiendommer ofte skilt fra vei og tilstøtende nabo med gjerde. Mest brukt er stakittgjerdet i tre med slanke, tettstilte, vertikale spiler som øverst er spisset. Bredden på spilene, avstand mellom spilene og høyden på gjerdet varierer. Gjerder er alltid hvitmalt.

Som regel står gjerdet på en støpt mur eller på mur i naturstein med støpt murkrone. I slike tilfeller har gjerdet rett avslutning nederst.

I noen tilfeller er gjerdet plassert på mur i naturstein uten murkrone. Avslutningen nederst vil da ofte følge murens konturlinje. I slike tilfeller er det viktig at gjerdet har jevn høyde i overkant.

Andre ganger er gjerdet punktvis

fundamentert direkte på bakken uten mur/murkrone.

Et gjerde kan ha en langsgående, sammenhengende avslutning oppe eller nede, eventuelt begge plasser. Gjerder kan også gis en utforming som er tilpasset husets stilpreg. Hus og gjerde henger sammen visuelt og skal være tilpasset hverandre slik at de sammen danner en harmonisk helhet.

Åpninger i gjerdet er utstyrt med port, som kan gis ulik utforming. Porten kan være énfløyet eller tofløyet. Port og portstolper er gjerne særlig forseggjort og skiller seg ofte i form og høyde fra gjerdet for øvrig. Stakittgjerder i tre har ofte støpte portstolper. Portstolpene har gjerne lamper eller kuler på toppen.

1 & 2: Tradisjonelle stakittgjerder (Kirkehamn)

1: Gjerde på mur/murkrone med rett avslutning nederst (Kirkehamn)

2: Gjerde på natursteinsmur uten murkrone. Gjerdet er tilpasset murens profil (Loshavn)

- 1: Gjerde på bakken uten murkrone. Gjerdet følger terrenghellingen (Kirkehamn)
- 2: Gjerde med horisontal avslutning nede (Rasvåg)
- 3: Gjerde med horisontal avslutning oppe (Sælør)

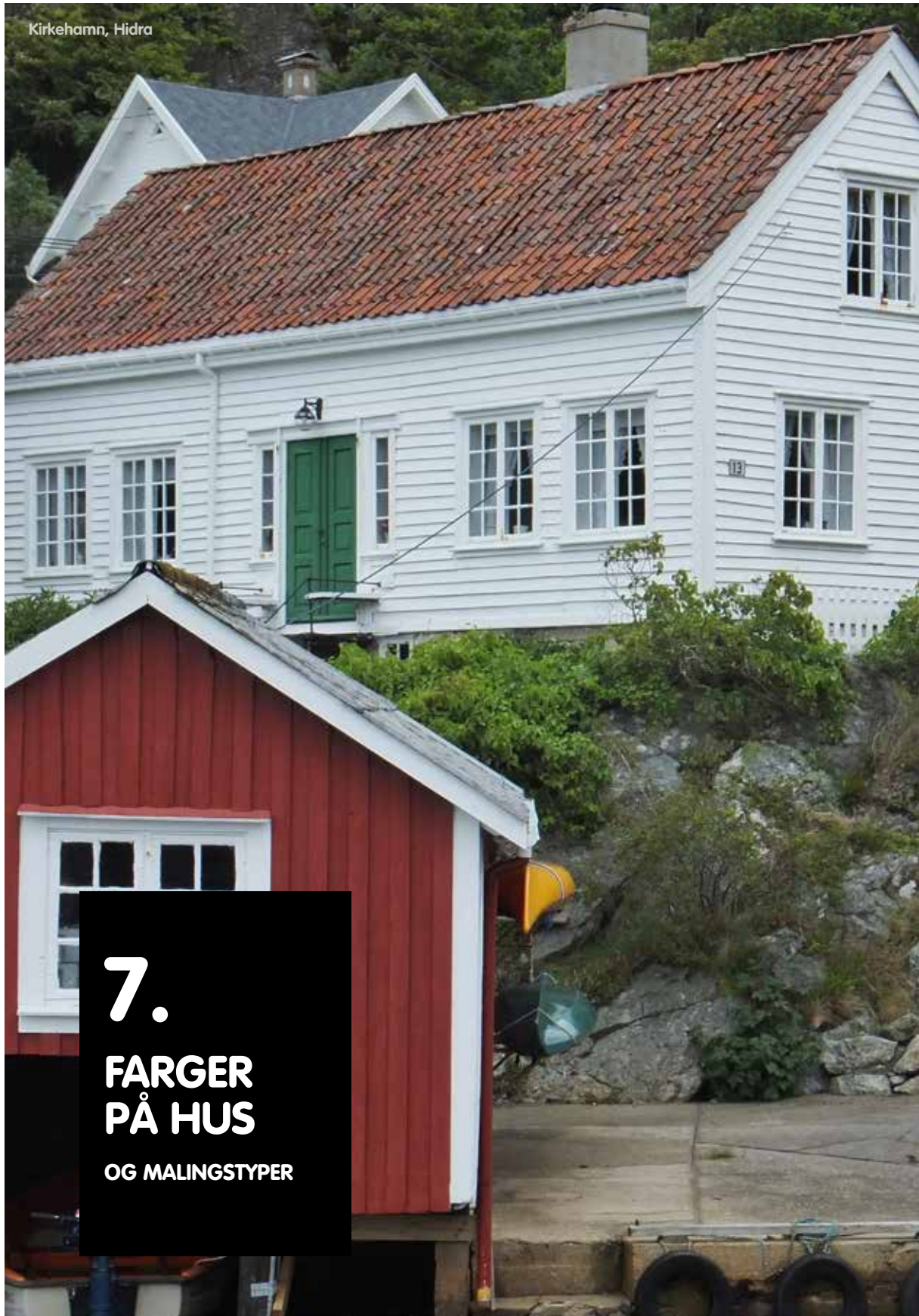
1: God tilpasning av gjerde til hus (Rasvåg) 2: Mindre god tilpasning av gjerde til hus (Loshavn)
3: Port i stakittgjerde (Kirkehamn)

RETNINGSLINJER FOR UTFORMING AV GJERDER

- Et gjerde danner ramme rundt en eiendom og utgjør sammen med bebyggelsen en helhet. Gjerdets størrelse og form må tilpasses tomt og bebyggelse
- Gjerdet i seg selv må utformes slik at det oppnås en harmonisk helhet. De enkelte delenes høyde, bredde, form og innbyrdes plassering må nøye avveies
- Tradisjonelle stakittgjerder med stående spiler faller som regel godt inn i et eldre bygningsmiljø. Horisontal avslutning oppe eller nede med liggende bord bør unngås. Spiler bør ha spiss avslutning oppe
- Flettverksgjerder av plastbelagt metall bør i de fleste tilfeller ikke brukes i eldre bygningsmiljøer
- Et gjerde kan gjerne følge terrengets konturlinje i underkant, men øvre kant bør følge en rett linje. Øvre kant trenger ikke være vannrett. Vertikale spiler må imidlertid alltid stå loddrett
- Port og portstolper utgjør en viktig del av gjerdet og bør tilpasses dette i form og materialbruk

7.

FARGER PÅ HUS

OG MALINGSTYPER

Tradisjonell fargesetting (Kirkehamn)

Farge og stil hører sammen. Hver tidsepoke har hatt sine preferanser når det gjelder fargevalg. Eldre hus har vært malt mange ganger, og fargevalget har hver gang vært påvirket av tidens mote. Siden begynnelsen av 1900-tallet har det på Sørlandet vært vanlig å male husene helt eller delvis hvite. Spørsmålet er om dette er blitt en ufravikelig norm, eller om det kan tillates en rikere fargepalett uten at Sørlandsbebyggelsen mister sitt særpreg. Større variasjon i fargevalg kan innebære at bebyggelsen oppleves på en annen og rikere måte enn i dag. Det er imidlertid viktig at fargevalget ses i sammenheng med stilpreget til husene og det miljøet de ligger i. For eldre tettbebyggelse bør det utarbeides fargeplan før andre farger enn hvit velges.

Uthus har fra gammelt av i hovedsak vært malt mørkerøde (engelskrød) eller gule (oker). Disse fargene var billigere enn hvitfarge. I mange tilfeller har også hoved-

huset vært malt med billigere maling på mindre fremtredende vegger.

På Hidra har det vært tradisjon for å male husene hvite med mørke grønn belistning. Grønnfargen er på folkemunne kalt "Hidra-grønn" og "Rasvåggrønn". Tradisjonen ser ut til å være i ferd med å forsvinne. Stadig færre hus males på denne måten. Det er nå vanlig å male hele huset hvitt.

Det er ulike malingstyper i handelen. Fra gammelt av har trehus i kyststrøkene vært malt med linoljemaling. I dag er alkydmalings vanligst. Det fins også vannbaserte malingstyper. Det pågår kontinuerlig forskning omkring ulike typer maling. Inntil videre anses linoljemaling å være det beste alternativet for eldre, bevaringsverdige hus. Det er ulike typer linoljemaling. Ved valg av maling bør det velges typer med høyt innhold av sink og lite innhold av protein for å unngå svertesopp.

1: Fargesetting av sveitserstilhus (Åvik) 2: "Hidragrønn" belistning (Veisdal, Hidra)
3: Fargesetting av sveitserstilhus (Lyngør) (Foto: VAF) 4: "Hidragrønn" belistning (Rasvåg)

Tradisjonell fargesetting (Åvik)

RETNINGSLINJER VED VALG AV FARGE OG TYPE MALING

- Skift ikke uten videre farge på huset eller deler av huset. Eventuelt endring av farge må ses i sammenheng med husets stilpreg og det øvrige bygningsmiljø
- Er huset hvitt i dag, kan det gjerne fortsatt være hvitt
- Velg en tradisjonell farge på hoveddøren
- Bruk gjerne linoljemaling

8.

TILBYGG/
PÅBYGG

Fram til midten av 1800-tallet har bolighus vanligvis en enkel og klar form bestående av en hovedkropp med eventuelt midtstilt ark eller opplett. Hovedfasaden er stort sett symmetrisk. Med sveitserstilen og den etterfølgende jugendstilen får bygningene en mer sammensatt form. Bruken av utbygg (tilbygg) og påbygg (ark/opplett/veranda/tårn) blir brukt som arkitektoniske elementer. Symmetri er ikke lenger et styrende prinsipp ved utformingen av nybygg. Nyklassisismen

baserer seg igjen på symmetri og enkle former, mens man i funksjonalismen dyrker asymmetri og sammensatte former.

Eiere av eldre hus ønsker ofte å utvide boligarealet. En utvidelse må skje på en måte som ikke ødelegger eller svekker husets særpreg. Påbygg innebærer vanligvis større inngrep i bygningens utseende enn tilbygg, avhengig av utforming.

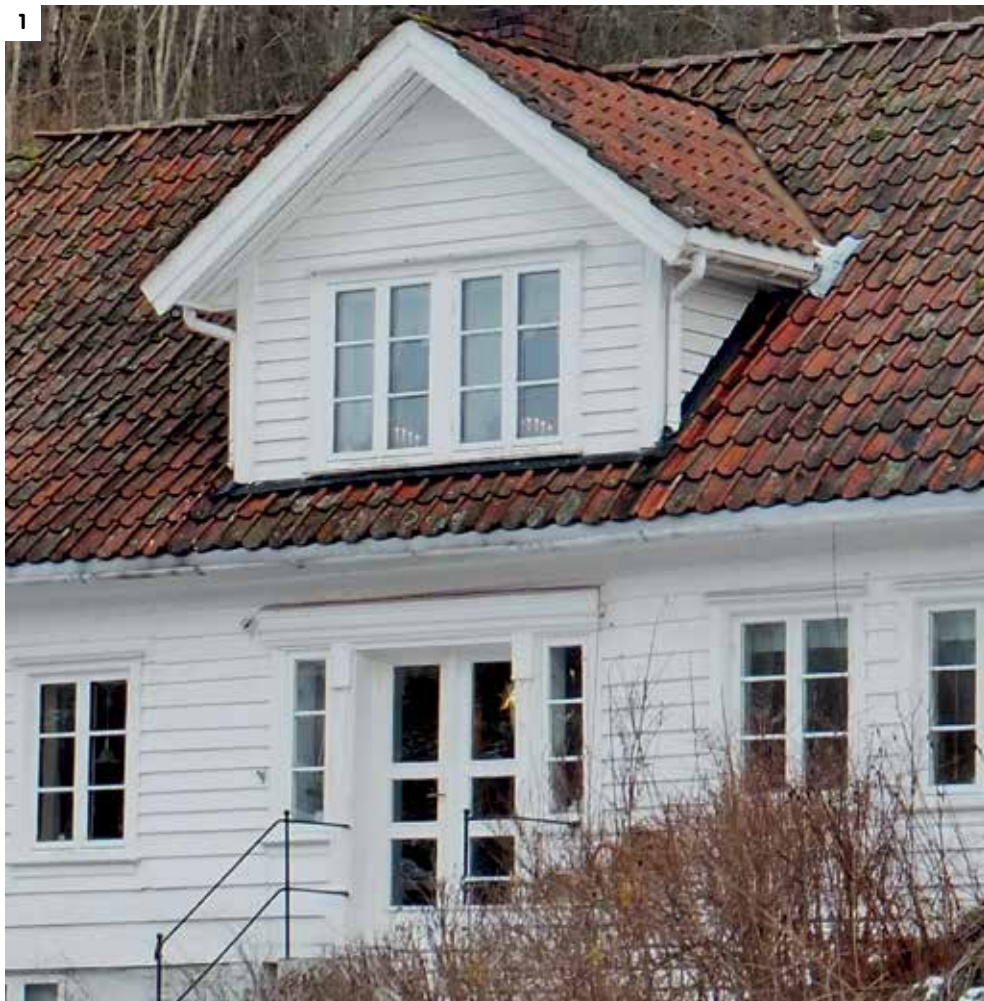
ULIKE TYPER TILBYGG SOM I STØRRELSE, PLASSERING OG FORM ER UNDERORDNET HOVEDHUSET:

1: Kirkehamn 2: Rasvåg 3: Kirkehamn 4: Våge, Hidra 5: Valås, Hidra

NYERE PÅBYGG TIL ELDRE HUS

1

2

1: Eie, Hidra 2: Lega, Hidra

RETNINGSLINJER FOR TILBYGG / PÅBYGG

TILBYGG

- **Størrelse**

Tilbygg bør være mindre i areal og høyde enn hovedhuset. Tilbygg i én etasje er lettere å tilpasse hovedhuset enn tilbygg i flere etasjer

- **Plassering**

Tilbygg bør plasseres slik at de i minst mulig grad forstyrrer hovedhuset. Tilbygg bør fortrinnsvis plasseres på husets bakside. Har hovedhuset symmetrisk fasade, må symmetrien ikke brytes. Helhetspreget er viktig

- **Form**

Tilbyggets utforming avhenger av måten tilbygget tilknyttes hovedhuset på. I utgangspunktet skal tilbygget være tilpasset hovedhuset når det gjelder takform, materialvalg og detaljering. Ved delvis frittliggende tilbygg kan friere utforming velges. Det er mulig å spille på kontrast

PÅBYGG

- **Størrelse**

Påbygg må i størrelse tilpasses hovedhuset. Påbygget må ikke være for stort

- **Plassering**

Påbygg bør plasseres slik at det i minst mulig grad forstyrrer hovedhuset. Har hovedhuset symmetrisk fasade, må symmetrien ikke brytes. Helhetspreget er viktig

- **Form**

Påbygg er mindre problematiske på hus uten klar arkitektonisk verdi og tydelig stilpreg enn på hus med slike kvaliteter. I utgangspunktet skal påbygget være tilpasset hovedhuset.

Viktige faktorer er form, takvinkel, materialvalg og detaljering. Det er mulig å spille på kontrast. På eldre hus med klart stilpreg må utsparring i takflaten i form av takterrasse unngås

9.

**UTEAREAL
OVER
BAKKEPLAN:
BALKONG,
ALTAN OG
VERANDA**

1: Hidra 2: Loshavn 3: Korshavn 4: Hidra

Hus som er bygd før 1850 har opprinnelig ikke vært utstyrt med balkong, altan eller veranda. Verandaen kommer med sveitserstilen i andre halvpart av 1800-tallet. Særlig populær er glassverandaen, gjerne med farget glass i rutene. Altanen og balkongen oppstår med funksjonalismen på 1930-tallet. De tidlige altanene/balkongene er små i forhold til mange av de som bygges i dag. Under funksjonalismen blir det

også mer vanlig med direkte utgang fra stue til terrasse.

Det har vært en tendens de siste årene til at særlig altaner bygges stadig større. Enkelte hus er utstyrt med brede altaner i hele husets lengde og langs flere fasader. Slike anlegg er vanligvis estetisk uheldige. Bruksverdien er diskutabel, og anleggene er også krevende når det gjelder vedlikehold.

RETNINGSLINJER FOR UTFORMING AV BALKONG, ALTAN OG VERANDA

- **Generelt**

Hus som er bygd før sveitserstilperioden, bør ikke utstyres verken med balkong, altan eller veranda. Uteoppholdsplass i tilknytning til slik bebyggelse bør fortrinnsvis anlegges på bakkeplan i form av terrasse.

Hus bygd før funksjonalismen bør ikke utstyres med balkong

- **Størrelse og plassering**

Altan, balkong og veranda må i størrelse, form og plassering stå i forhold til resten av bygningen. Slike konstruksjoner må være underordnet bygningen for øvrig. Best resultat oppnås vanligvis hvis bare en mindre del av en bygnings fasade berøres

- **Utførelse**

Altan, balkong og veranda må i utgangspunktet være tilpasset bygningen m.h.t konstruksjon, detaljering, materialer og farge

10. UTHUS

I kyststrøkene var rene landbrukseiendommer unntaket. Mange eiendommer ble drevet som kombinasjonsbruk – jordbruk og fiske. På andre eiendommer var det ingen gårdsdrift. Driftsbygninger - fjøs og låve - var små eller manglet helt. I tillegg til bolighus og eventuelt sjøhus var de vanligste bygningene på eiendommen uthus og bryggerhus.

Bryggerhuset lå i nær tilknytning til hovedhuset og var en mindre bygning i vanligvis én etasje, oppført i reisverk. Bryggerhusene hadde skorstein og ble brukt til grovere matlaging og klesvask. Det kunne også være bakerovn i bryggerhuset. Bryggerhuset har som regel bare ett rom.

Potetkjellere (jordkjellere) ble brukt til vinterlagring av poteter og andre rotvekster. Kjellerne er oppført i gråstein og helt eller delvis bygd inn i terrenget. Kjellerne var som følge av jordvarmen frostsikre. Vi finner potetkjellerne i tilknytning til de øvrige bygningene på eiendommen eller frittliggende i nærheten av dyrkingsarealene.

Uthus kunne romme fjøs, stall, do, tørkeloft, samt lager for redskaper, ved, kjøretøyer m.m. Uthus har tradisjonelt avveket fra hovedhuset på eiendommen

i størrelse, form, konstruksjon og detaljering. Gjenbruk av utskiftede bygningselementer fra hovedhuset i uthuset er ikke uvanlig. Dette kan gjelde dører og vinduer.

Med unntak av driftsbygninger på gårdsbruk har et uthus på en eiendom tradisjonelt vært mindre enn hovedhuset både i utstrekning og høyde. Uthuset har enklere utforming enn hovedhuset og som regel avvikende farge. Konstruksjonen er vanligvis bindingsverk. Uthuset er plassert slik at det oppfattes som en naturlig del av bebyggelsen på eiendommen.

Mange uthus er gjennom årene revet som følge av at bygningen har mistet sin opprinnelige funksjon. Også ønsket om større uteplass kan ligge til grunn for rivning. De uthusene som fremdeles eksisterer, er i mange tilfeller ombygde. Mange uthus er tatt i bruk som garasje. Uthusene i dag rommer ellers ofte lager og kanskje verksted. Uthuset kan også helt eller delvis fungere som annekst til hovedhuset.

Det er viktig å ta vare på uthusene. Sammen med hovedhuset danner de en helhet og utgjør en viktig del av bebyggelsesmønsteret. Uthus kan også gi ly for vinden og skape lune gårdsrom.

1: Bryggerhus (Kirkehamn, Hidra) 2: Uthus(Sælør)

TRADISJONELLE UTHUS

1: Uthus/utedo (Ny Hellesund) 2: Uthus i bruk som annek (Kirkehamn) 3: Bryggerhus (Kirkehamn)
4: Uthus med garasje (Loshavn) 5: Potetkjeller (Kirkehamn)

6

Gårdsrom mellom hovedhus og uthus (Loshavn)

RETNINGSLINJER FOR VERN OG VEDLIKEHOLD AV UTHUS

- **Vern**

I utgangspunktet bør det gamle uthuset bevares fremfor å rives og erstattes av nybygg. Uthuset utgjør en ressurs med mulighet for eventuell ny og endret bruk. Et eksisterende uthus kan vedlikeholdes uten videre, mens riving og oppføring av nybygg betinger tillatelse fra kommunen.

Tillatelse fra kommunen er også nødvendig ved bruksendring

- **Bebyggelsesmønster**

Husk at hovedhus sammen med uthus, eventuelt sjøhus, hager, gårds plass, trapper og gangstier utgjør en helhet.

Ethvert inngrep i eiendommen må vurderes i et helhetsperspektiv

- **Bruksendring**

Ved bruksendring bør det gjøres minst mulig synlige endringer i bygningen.

Ved bruksendring til varig opphold må sikkerhet mot brann ivaretas

11.

**STRAND-
BEBYGGELSE:**

**SJØHUS (SJØBU),
NAUST OG
BÅTHUS**

Tradisjonell strandbebyggelse: sjøhus og båthus (Rasvåg)

Et **sjøhus (sjøbu)** har fra gammelt av vært en bygning for oppbevaring av båter og fiskeredskap. Et tradisjonelt sjøhus er ikke beregnet på beboelse, men kan ha oppholdsrom i tillegg til lagerrom og båtplass. Sjøhusene varierer i størrelse og kan være i én eller flere etasjer med loft. Takformen er saltak med relativt bratt takvinkel. Sjøhusene ligger i hovedsak med møneretning vinkelrett på strandlinjen. De kan være bygd helt eller delvis over sjøen, med båtplass under bygningen. Eldre, større sjøhus har vindehus i gavlen mot sjøen. I fasaden mot sjøen er det store, sentrisk plasserte luker. De eldste sjøhusene har kjerne av laftet tømmer, omgitt av yttervegger av bindingsverk. Sjøhus kan ha ulik størrelse. Store sjøhus på to eller flere etasjer er mest vanlig i Vest-Agder.

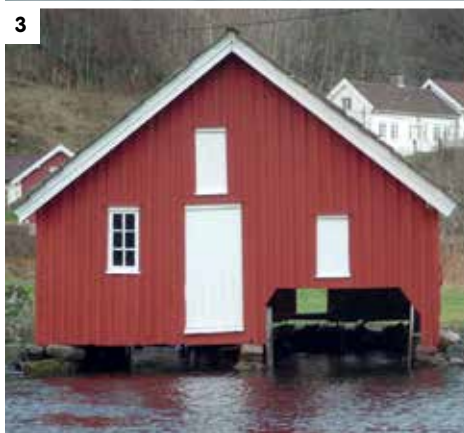
Et **naust** er et lite sjøhus på land beregnet på oppbevaring av båter og fiskeredskap. Naust er en vanlig bygningstype i Aust-Agder, mens den er mindre utbredt i Vest-Agder.

Et **båthus (båtgarasje)** er en overbygning over en eller flere båter som ligger

på sjøen. Båtgarasjer for flere båter har båsene plassert ved siden av hverandre, som regel vinkelrett på strandlinjen. Overbygningen er en enkel konstruksjon, oftest med et slakt pulttak. Båtgarasjer kan også ha et slakt saltak over hver båtplass. Mindre båthus i form av enkeltgarasje kan ligge parallelt med strandlinjen eller i ulike vinkler til denne og ha saltak eller pulttak. Enkeltgarasjer kan også være oppført som tilbygg til et større sjøhus. Båtgarasjer er mest utbredt i vestre del av Vest-Agder.

Sjøhus, naust og båthus kan ligge på samme parsell som hovedhuset dersom eienommen har strandlinje, eller de kan ligge på egne parseller skilt fra hovedeiendommen. I siste tilfelle ligger ofte flere strandparseller side ved side slik at bygningene danner en mer eller mindre sammenhengende rekke. Mellom bygningene går det enkelte plasser smale passasjer ned til sjøen.

Sjøhus tas i stadig større utstrekning i bruk til andre formål enn det opprinnelige: bolig- og fritidsformål. Bruksendring medfører ofte endringer i bygningens utforming.

1: Båtgarasjer (Abelnes, Flekkefjord) 2: Båtgarasjer (Farsund) 3: Sjøhus (Eie) 4: Sjøhus (Scælør)

1

2

1: Sjøhus (Havsvik, Hidra) 2: Naust (Loshavn)

1: Sjøhus ombygd til fritidsboliger (Rasvåg)

2: Sjøhus ombygd til helårsbolig (Kirkehamn)

3: Sjøhus ombygd til annek. Legg merke til vinduslemmene som i lukket tilstand fremtrer som lasteluker (Rasvåg)

1 & 2: Passasje til sjøhus og brygger (Rasvåg)

RETNINGSLINJER FOR VERN OG VEDLIKEHOLD AV SJØHUS

- **Vern**

I utgangspunktet bør det gamle sjøhuset bevares fremfor å rives og erstattes av nybygg. Sjøhuset utgjør en ressurs med mulighet for eventuell ny og endret bruk. Et eksisterende sjøhus kan vedlikeholdes uten videre, mens riving og oppføring av nybygg betinger tillatelse fra kommunen. Endret bruk krever også tillatelse fra kommunen

- **Bruk/utrustning/innredning**

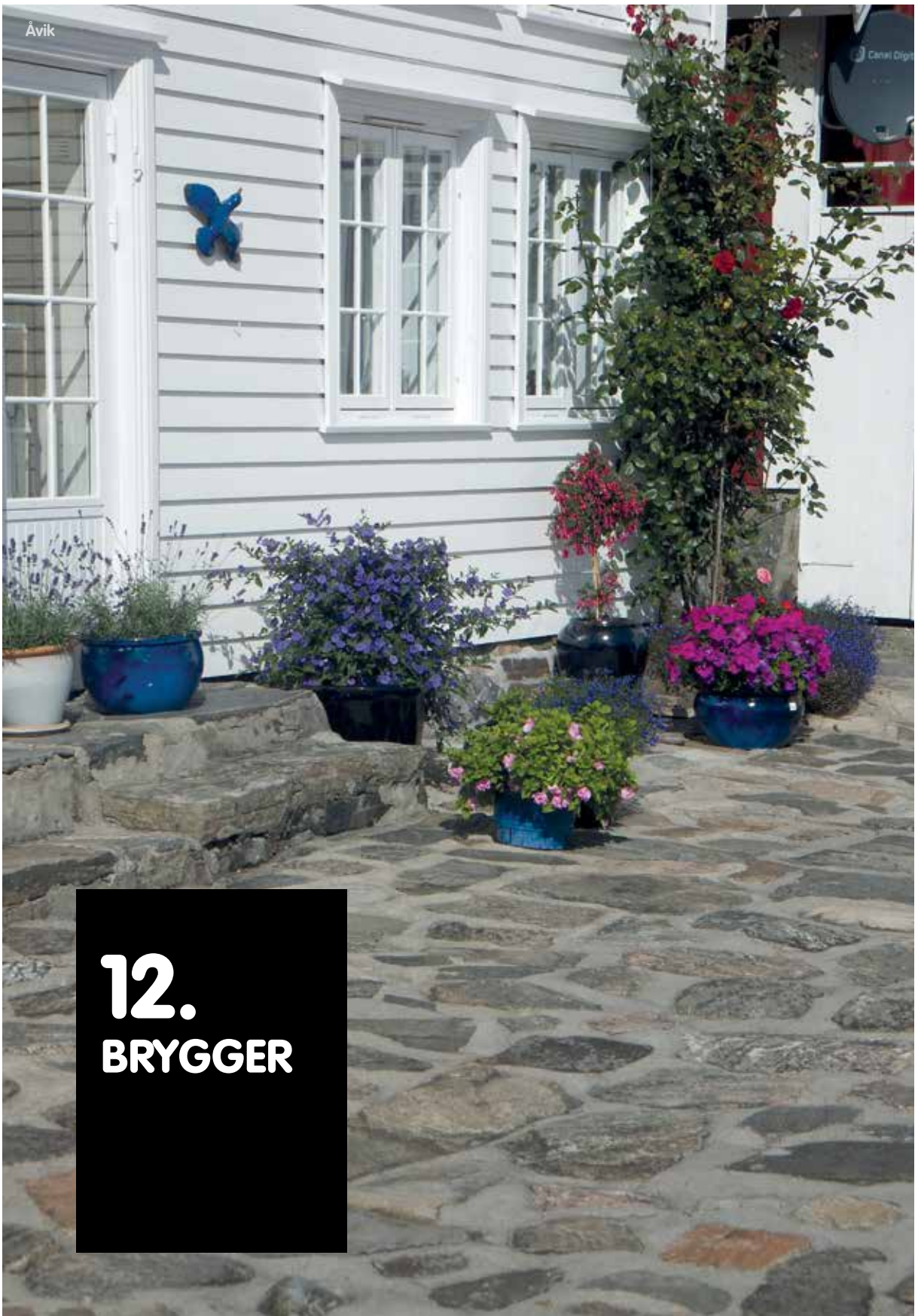
Ved bruksendring til bolig eller fritidsbolig, bør bygningens utseende i størst mulig utstrekning holdes uendret. Sjøhuspreget skal beholdes. Utstikkende balkonger må unngås. Lasteluker kan erstattes av glassfelt i form av vindu/dør, men bør dekkes av varedører når bygningen ikke er i bruk. Ved bruksendring til bolig eller fritidsbolig må sikkerhet mot brann ivaretas

- **Farge**

Strandbebyggelsen har i likhet med annen uthusbebyggelse tradisjonelt vært malt engelskrøde eller okergule. Rødt har vært hovedfargen. Bebyggelsen bør som hovedregel fargesettes i samsvar med tradisjonen

12. BRYGGER

Faste brygger

En brygge brukes til fortøyning av båter og til ombord- og ilandstigning. Brygger kan anlegges parallelt med strandlinjen og også stikke ut i sjøen vinkelrett på strandlinjen. Fortøyningsplass i form av innhukk i strandlinjen kalles **båtstø**. En båtstø kan være åpen eller overbygd.

Bryggen kan også brukes som oppbevaringsplass og oppholdsplass. Brygger har tradisjonelt vært oppført i naturstein, tre og - i nyere tid – betong. Brygger i naturstein kan være i tørrmur eller fuget. Toppdekket er ofte en plate av betong. Brygger kan også ha dekke av fuget naturstein/skifer.

Brygger kan være frittliggende eller være sammenbygd med sjøhus eller annen bebyggelse i strandkanten. Størrelsen varierer, både i lengde og bredde. Høyden varierer også, avhengig av hva slags type fartøyer bryggen skal betjene.

Avslutningen av bryggefronten mot sjøen er utformet på ulike måter. På brygger for småbåter er fronten i senere år som regel utformet som et utenpåliggende "skjørt" av tettstilte, vertikale planker. På større brygger er konstruksjonen mer åpen, men ofte beskyttet av fendere, for eksempel gamle bildekk.

1 Tradisjonell steinbrygge med dekke av naturstein (Loshavn) 2: Støpt betongsti på steinbrygger (Sælør)
3: Båtstø – forstøyningsplass for liten båt (Abelnes, Flekkefjord) 4: Båtstøer i rekke (Loshavn)

- 1: Enkel landingsbrygge i tre (Sælør) 2: Trebrygger med ulik avslutning mot sjøen (Sælør)
3: Nyere brygge – horisontalt "skjørt" (Kirkehamn) 4: Trebrygge med fender av plastblåser
5: Steinbrygge med fender av bildekk 6: Brygge med vertikalt "skjørt" (Loshavn)
7: Steinbrygge med fender av trosser (Ny Hellesund) 8: Trebrygge med fender av bildekk (Ny Hellesund)

Flytebrygger

Flytebrygger er brygger i form av utriggere festet i land med adskilte båser for båter vinkelrett på utliggeren. Flytebrygger innebærer ikke varig inngrep i omgivel-

sene, men kan ha vesentlig virkning på den visuelle opplevelsen av landskap og bygningsmiljø.

Flytebrygge i etablert trafikkområde i Flisen (Rasvåg)

RETNINGSLINJER FOR VERN OG VEDLIKEHOLD AV BRYGGER

• Vern og vedlikehold

Husk at bryggen ofte er en integrert del av et sjøhusmiljø. Behold bryggen slik den er og begrenns tiltak til utbedringsarbeider. Bruk samme type konstruksjon og materialer som eksisterende brygge

Båtstøene er et kulturminne og bør beholdes, selv om disse ikke lenger er tilpasset moderne båter

• Avslutning mot sjøen

Behold avslutning av bryggen mot sjøen slik den er i dag. Kle ikke en steinbrygge med tre, men bruk en fenderløsning

• Toppdekke

Betongbrygger bør ikke pyntes på ved at skiferplater limes på bryggen

• Flytebrygger

Flytebrygger bør fortrinnsvis anlegges i tilknytning til trafikkområder i sjø og på land. Anleggene bør ikke legges foran eller nær opp til bevaringsverdig bygningsmiljø. Vannspeilet foran bebyggelsen bør være fritt

Hidasund sett fra Stolen

13.

**PLANER,
BESTEMMELSER,
RÅD OG
VEILEDNING**

KOMMUNALE PLANER

Rammer for oppføring av ny bebyggelse og forvaltning av eksisterende bebyggelse i en kommune fastsettes i kommuneplan og reguleringsplaner. Planene er hjemlet i plan- og bygningsloven (Pbl.).

KOMMUNEPLAN (PBL. § 11)

Kommuneplanens arealdel omfatter hele eller deler av kommunen. Det kan i planen fastsettes hensynssoner med tilhørende retningslinjer og bestemmelser. Hensynssonene kan omfatte landskap og bevaring av naturmiljø og kulturmiljø. Kommuneplanen er en oversiktsplan som fastsetter hovedtrekkene i arealutnyttelsen.

LOVBESTEMMELSER

Lov om planlegging og byggesaksbehandling (plan- og bygningsloven – Pbl.)

Bestemmelsene nedenfor gjelder fra 1. juli 2010.

§ 29-1 – utforming av tiltak

Ethvert tiltak... skal prosjekteres og utføres slik at det får en god arkitektonisk utforming i samsvar med sin funksjon...

§ 29-2 – visuelle kvaliteter

Ethvert tiltak... skal prosjekteres og utføres slik at det etter kommunens skjønn innehar gode visuelle kvaliteter både i seg selv og i forhold til dets funksjon og dets bygde og naturlige omgivelser og plassering.

§ 31-1 – ivaretagelse av kulturell verdi ved arbeid på eksisterende byggverk

Ved endring av eksisterende byggverk, oppussing og rehabilitering skal kommunen se til at historisk, arkitektonisk

REGULERINGSPLAN (PBL. §12)

Reguleringsplanen er mer detaljert enn kommuneplanen og består av et plankart med tilhørende bestemmelser som angir bruk, vern og utforming av arealer og fysiske omgivelser. Reguleringsplaner kan utformes som områderegulering eller detaljregulering. Kommuneplanens hensynssoner kan videreføres i reguleringsplanen. I reguleringsplanen kan det gis bestemmelser om utforming og bruk av bebyggelse samt sikring av verneverdier.

eller annen kulturell verdi som knytter seg til et byggverks ytre, så vidt mulig blir bevart.

§ 31-2 – tiltak på eksisterende byggverk

Tiltak på eksisterende byggverk skal prosjekteres og utføres i samsvar med bestemmelser gitt eller i medhold av loven.

Tiltak som er listet opp nedenfor kan i henhold til lovens § 20-3 utføres uten søknad og tillatelse fra kommunen dersom tiltakene ikke er i konflikt med godkjent kommune- eller reguleringsplan. Nærmere bestemmelser er gitt i forskrift om byggesak (byggesaksforskriften).

- Mindre, frittliggende bygning på bebygd eiendom som ikke skal brukes til beboelse. Dette gjelder f.eks. uthus. Maksimal gesims- og mønehøyde skal være henholdsvis 2,5 og 3,0 meter.

Bruksareal/bebygd areal skal ikke overstige 15 kvm. Minsteavstand til annen bygning på eiendommen skal være 1 meter.

- Mindre tiltak i eksisterende byggverk, f.eks. ominnredning og reinstallerings og reparasjon av ildsted
- Mindre tiltak utendørs, f.eks. levegg, innhegning, skilt, antenne, forstøtningsmur samt fylling eller planering av terreng
- Fasadeendring som ikke fører til at bygningens karakter endres, samt tilbakeføring av fasade til tidligere dokumentert utførelse

KULTURMINNELOVEN

I henhold til kulturminnelovens § 25 skal søknad om riving eller vesentlig endring av ikke-fredet byggverk eller anlegg oppført før 1850 forelegges antikvarisk myndighet før søknaden avgjøres i kommunen.

FREDETE HUS

Fredning etter kulturminneloven er et virkemiddel som blir brukt for å sikre kulturminner eller miljøer av vesentlig, nasjonal verdi.

Det fins to hovedtyper av fredning:

1. Fredning ved lov (automatisk fredning)

Automatisk fredning innebærer at et kulturminne er fredet direkte i lovteksten.

Alle kulturminner fra før 1537 er automatisk fredet.

Stående bygninger fra perioden 1537-1649 kan erklæres automatisk fredet.

2. Fredning gjennom vedtak (vedtaksfredning)

En vedtaksfredet bygning eller anlegg er et kulturminne fra etter 1537 som er fredet ved vedtak etter kulturminnelovens bestemmelser. Helhetlige kulturmiljøer kan fredes som et samlet kulturmiljø.

Midlertidig fredning kan vedtas dersom et kulturminne er truet av eller utsatt for fare, eller dersom man vil evaluere kulturminnet med tanke på permanent fredning.

På fredet bygning kan det utføres vanlig, løpende vedlikehold uten myndighetenes godkjenning, mens det for større reparasjoner og endringer må innhentes tillatelse. Ved vedlikehold og utbedringsarbeider skal opprinnelige eller gamle bygningsdeler i størst mulig utstrekning beholdes. Det skal brukes samme type materialer, teknikker og utførelse som tidligere. Eier har krav på råd og veiledning fra kulturminnemyndighetene – fylkeskonservatoren. Det kan etter søknad gis økonomisk støtte til utbedring.

RÅD OG VEILEDNING - STØTTEORDNINGER

Råd og veiledning

Den enkelte kommune og fylkeskommune (seksjon for kulturminnevern i Aust-Agder og Fylkeskonservatoren i Vest-Agder) kan gi råd og veiledning om vedlikehold og utbedring av bygninger.

Byggeskikksenteret i Vest-Agder, Bygningsvernssenteret i Aust-Agder, Vest-Agder-museet og håndverkere med antikvarisk kompetanse kan også bistå med råd og veiledning. Videre arrangeres kurs og konferanser for huseiere og aktører innenfor byggebransjen.

Tilskuddsordninger

Norsk kulturminnefond kan etter søknad gi tilskudd til arbeider på bevaringsverdige bygninger.

Eiere av fredede bygg og anlegg i privat eie kan få dekket antikvariske merutgifter, helt eller delvis, etter søknad. Søknad sendes fylkeskommunene som forvalter Riksantikvarens tilskuddsordning for fredete bygninger i privat eie (FRIP).

AKTUELL LITTERATUR

- Drange, Aanensen og Brønne: Gamle trehus – historikk, reparasjon og vedlikehold.. Universitetsforlaget 2011 (3. utgave)
- Else "Sprossa" Rønnevig: Gamle hus – vern, valg og muligheter. Aschehoug 2004
- Gøthesen: Gamle vinduer – historikk, restaurering og vedlikehold. Gøthesen forlag 2012
- Sprossa – Else Rønnevig: Gamle hus – inspirasjon og mange, gode råd. Else Rønnevig 2012
- Fortidsminneforeningen: Gode råd om... En serie hefter med råd om utbedring av ulike bygningsdeler m.m.
- Arne Lie Christensen: Kunsten å bevare. Om kulturminnevern og fortidsinteresse i Norge. Pax forlag AS, Oslo 2011
- Riksantikvarens infosider på Internett (www.ra.no)
- Veiledere utgitt av byggeskikk- og bygningsvernssentre, fylkeskommuner og kommuner

